

פרשת ה'השכלה מטעם' והתמורה במעמד תנועת ההשכלה ברוסיה

מאת עמנואל אטקס

פרשת ה'השכלה מטעם', היינו נסיונה של ממשלת ניקולי הראשון לכפות ריפורמה על החינוך היהודי ברוסיה, גדונה רבות בספרות ההיסטורית. הראשון שהקדיש דיון נרחב לפרשה זו היה כמדומה מנשה מרגלית¹. במוקד עניינו של מרגלית עמדו פעולותיה של הממשלה הרוסית למען השכלת היהודים. ואילו בפרשת ההשכלה מטעם ראה יוזמה ברוכה של שר-החינוך אשר תרמה לתחייתם הרוחנית של יהודי רוסיה. היתה זו ככל הנראה זיקתו האישית של מרגלית אל תנועת ההשכלה, כמו גם העובדה שחיבורו נכתב ברוסיה של שנות השמונים של המאה הי"ט, אשר מנעו ממנו להתייחס לפרשה זו באופן ביקורתי. עם זאת, חיבורו מאיר היבטים אחדים של הפרשה וביותר את חלקה של הממשלה.

מאמר ארוך ומפורט, תחת הכותרת 'ליליענטאל והשכלת היהודים ברוסיה', פרסם בשעתו דוד כהנא². בשונה ממרגלית יכול היה כהנא להצביע על מניעיה האמיתיים של ממשלת ניקולי. זאת ועוד: תיאורו מבוסס על מגוון רחב ועשיר של מקורות. עם זאת, דומה כי עיקר תרומתו של כהנא מצטמצם לשחזור סיפור-המעשה עצמו. כהנא לא העמיק לתהות על מניעיהם של הצדדים השונים שהיו מעורבים בפרשה. כיוצא בכך השימוש שהוא עושה במקורותיו מצטיין בתמימות — כאילו היו מקורות אלה משיחים לפי תומם. לפיכך אין תימה שהתמונה שהוא מצייר לוקה בחד-ממדיות.

בחיבוריהם של דובנוב³ ושל מאהלר⁴ נסקרה פרשת ההשכלה מטעם אגב דיון מקיף יותר במדיניותו של ניקולי הראשון כלפי היהודים. מטבע הדברים הוא שהיסטוריונים אלה התרכזו בתיאור מניעיה ודרכי-פעולתה של הממשלה, ומיעטו לתת את הדעת על משמעות הפרשה מבחינת הכוחות השונים שפעלו בתוך החברה היהודית. גקודת-תצפית שונה מאפיינת את טיפולו של צינברג בסוגיה הנדונה⁵. כמי שנגרר לנושא זה אגב עיסוקו בתולדותיה של תנועת ההשכלה, התרכז צינברג בחשיפת עולמם הפנימי של משכילי רוסיה

1 מ' מרגלית, דור ההשכלה ברוסיה, וילנה תר"ע [להלן: מרגלית]. המקור הרוסי התפרסם ב-1889.

2 ד' כהנא, השלח, כז, עמ' 314–322, 446–457, 546–556 [להלן: כהנא].

3 S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland*, II, Philadelphia 1916, pp. 46–59 [להלן: דובנוב].

4 ר' מאהלר, דברי ימי ישראל דורות אחרונים, ה, תל-אביב 1970, עמ' 96–104 [להלן: מאהלר].

5 י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, ו, תל-אביב 1960, עמ' 203–222 [להלן: צינברג].

על הלכי-הרוח והלכי-המחשבה האופייניים לו. ואולם, עמדתם ותגובתם של נאמני המסורת, שהיו באותה עת רוב מניין ורוב בניין של יהדות רוסיה, נשארו מחוץ לתחום עניינו ותיאורו של צינברג.

דיון מקיף ומאוזן, שיש בו התייחסות אל כל הצדדים שלקחו חלק בפרשה הנדונה, נכלל בחיבורו של לויטץ.⁶ ואולם נראה לנו כי לויטץ, כמו גם שאר המחברים שזכרו לעיל, לא נתן את דעתו על התמורה שחוללה פרשת ההשכלה מטעם במערכת היחסים שבין חוגי המשכילים מכאן ונאמני המסורת מכאן. אמנם היו שהצביעו, כבדרך אגב, על התעצמות ההשכלה בעקבות התערבות הממשלה.⁷ אלא שהתפתחות זו לא זכתה לבירור ממצה ההולם את משקלה. ואילו אל התגובות שהתעוררו במחנה נאמני המסורת, כמו גם אל מערכת היחסים החדשה שנקמה בין הפלגים היריבים, כמעט ולא הושם לב.

הנה כי כן, עניינו של מאמר זה בתיאור התמורה שחלה במאזן-הכוחות ובמבנה היחסים בתוך החברה היהודית—כתוצאה מיוזמת הממשלה לשינוי פני החינוך ומן המאבק שהתחולל סביבה. לפיכך, לא נדרשנו ליוזמת הממשלה ומניעה אלא במידה ההכרחית לשם הבנת ההתרחשות בתוך החברה היהודית. אף אין זה מענייננו לדון באישיותו ובמניעיו של מקס לילינטל,⁸ מי שפעל בפרשה זו כשליחה ועושה-דברה של הממשלה. כוונת מאמר זה איננה אלא להאיר אותו היבט של הפרשה שלא זכה לבירור עד כה.⁹

נוסף על המקורות הנדפסים, שעמדו בחלקם הגדול בפני המחברים האחרים שעסקו בפרשה זו, מתבסס מחקרנו על אוסף אגרות של משכילי ליטא משנות השלושים והארבעים של המאה הי"ט.¹⁰ אגרות אלה, שנכתבו על-ידי מי שהיו מעורבים ישירות בפרשה והמלוות את המאורעות תוך כדי התרחשותם, מאפשרות התבוננות החודרת אל תוך רקמת התחושות והרגשות של בני-הדור. מאידך גיסא, עמד מחקרנו זה בסימן חוסר איוון בין המקורות שמוצאם מחוגי המשכילים ואלה המבטאים ישירות את המחנה המסורתי. ניתן למנות שתי סיבות עיקריות לתופעה זו: ראשית, שלא כמשכילים, אשר נתמכו על-ידי הממשלה, היו נאמני המסורת מגועים מלתת פומבי לעמדותיהם בתחומיה של רוסיה. שנית, ווהי כמדומה הסיבה העיקרית, בקרב היהדות המסורתית לא היו מקובלים או דפוסי

6 I. Levitats, *The Jewish Community in Russia*, New York 1943, chap. 4 [להלן: לויטץ].

7 ראה: מאהלר, ו', עמ' 95–96; מ' ליון, ערכי חברה וכלכלה באידאולוגיה של תקופת ההשכלה, ירושלים 1975, עמ' 91–92.

8 על כך ראה: D. Philipson, *Max Lilienthal, Life and Writings*, New York 1915, pp. 12–45 [להלן: לילינטל, זכרונות].

9 אגב דיון בהיבט זה, נכללו בדברינו הערות והבהרות באשר לאופיים של החוגים השונים שהיו מעורבים בפרשה. עם זאת, אין בכוונתנו להציג כאן דיון טיפולוגי ממצה בתנועת ההשכלה ובאורתודוקסיה. נושא זה מצריך מחקר מיוחד אשר יתבסס על מקורות רבים שלא עמדו לנגד עינינו בעת הכנת מאמר זה.

10 האגרות נכללות באוסף גינבורג, שסימנו 4° 1281 A במחלקה לכתבי יד שבבית הספרים הלאומי בירושלים. תודתי נתונה לעובדי המחלקה על שירותם המסור והאדיב.

ביטוי ספרותי מעין אלה שרווחו בין המשכילים. עם כל זאת, השתדלנו לשחזר את עמדת המחנה המסורתי הן לאור המקורות הישירים, המעטים יחסית, שהיו בידינו, והן לאור ההדים שעמדה זו עוררה בכתבי המשכילים.

להלן ימצא הקורא כי חלק נכבד מן האישים והאירועים הנדונים במאמר קשורים בוויילנה. עובדה זו, הנעוצה במקורות שעמדו לרשותנו, אין בה כמדומה כדי לפגום במשמעות העקרונית של דיוננו לגבי כלל החברה היהודית ברוסיה. שכן, בהיותה בעלת מעמד בכורה בקרב קהילות-ישראל שבתחום-המושב ובה-בעת המרכז החשוב ביותר של משכילי רוסיה, שימשה וילנה זירה עיקרית של העימות בין המחנות. לפיכך נודעה למאורעות שהתרחשו בוויילנה השפעה ניכרת על כלל תחום-המושב. זאת ועוד: במידה מסוימת ניתן לראות בתהליכים שהתרחשו בוויילנה מעין אבות-טיפוס למהלך הדברים בחברה היהודית בכללה. עם זאת סביר להניח כי במרכזים אחרים של תנועת ההשכלה, כגון אודיסה, לבשו הדברים גוון שונה, בהתאם לנסיבות המיוחדות לאותו איזור.

א

בראשית שנות הארבעים החלה ממשלת רוסיה בבחינת אמצעים חדשים לטיפול בשאלה היהודית. ברקע יוזמה זו עמדה תחושה של אי-נחת. ניקולי ושריו היו חדורים בהכרה כי למרות הצעדים החמורים שנקטו עד אז, ובכללם חובת הגיוס לצבא (1827) והצנזורה על הספרים העבריים (1836), טרם הצליחו להבקיע את חומת ה'בדלנות' היהודית. את הישות היהודית, המיוחדת כל-כך בצביונה והעיקשת בכוח-עמידתה, ראו כמכשול בדרך להומור-גניזאציה לאומית-דתית של הקיסרות. ואילו הסמכות הרחבה שריכו בידו הקהל נתפסה כפוגעת בסמכותו האבסולוטית של הקיסר¹¹.

בשנת 1840 נצטוו הגנרל-גוברנאטורים במחוזות תחום-המושב לייסד 'קומיטטים' שמתפקידם יהיה לדון בהנהגת ריפורמות בסדרי הרבנות והחינוך¹². הקומיטטים, אשר הורכבו מפקידי הרשות, היו אמורים להיוועץ בין השאר בנציגים מטעם הציבור היהודי. הפקודה על ייסוד הקומיטטים בישרה שלב נוסף במדיניותה של ממשלת ניקולי שחזרה להתערבות מוגברת בחייהם הפנימיים של היהודים. מגמה זו משתקפת בבירור בתזכיר שהוגש לקיסר על-ידי הוועדה הממשלתית לענייני היהודים שהתכנסה באותה שנה. לדעת חברי-הוועדה שורש הרע נעוץ בארגון הדתי והקהילתי של היהודים, ואלה יונקים את

11 על הלך-הרוח ששרר אז בחוגי השלטון ניתן ללמוד מדברי אוברוב ללילינטל בסוף שנת 1839. ראה: לילינטל, זכרונות, עמ' 193–194. על המגמות שאפיינו את מדיניות הפנים של ניקולי בכללותה ראה: N. V. Riasanovsky, *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–1855*, Berkeley 1974.

12 רשימה מפורטת של מקורות בדבר 'קומיטטים' ראה: ע' שוחט, מוסד ה'רבנות מטעם' ברוסיה, חיפה תשל"ו, עמ' 152, הערה 42 [להלן: שוחט].

כוחם ההרסני מן התלמוד. התלמוד הוא שמלמד את היהודים כי ישיבתם ברוסיה היא ישיבת-ארעי וכי עתידים הם לשוב לארצם. מכאן נובעים היחס המסויג וחוסר הנאמנות של היהודים כלפי ארצם וממשלתם מחד גיסא, וצייתנותם לרבנים ולקהל מאידך גיסא. בין שאר מקורות הרעה מוגים חברי-הוועדה את החינוך היהודי. המלמדים שקועים בבערות עמוקה וחזורים אמונות-טפלות. בהשפעת קנאים אלה מודרכים אף תלמידיהם לעמדה של חוסר סובלנות כלפי בני האומות האחרות. ולבסוף, אף הבגדים היהודים המיוחדים תורמים להגברת החיץ בין היהודים והאוכלוסייה הנוצרית. כדי להתגבר על קלקלות אלה ממליצים חברי-הוועדה כי ממשלת רוסיה תלך בעקבות אוסטריה ופרוסיה שכפו על נתיניהן היהודים השכלה כללית¹³.

היה זה ככל הנראה סרגיי אוברוב¹⁴, שר-החינוך של ניקולי והאידיאולוג של משטרן, שחתר להעמיד את הריפורמה בחינוך היהודי במוקד עניינה של הממשלה. אוברוב, אשר קנה את ראשית פרסומו כמלומד שהשתלם במערב, התרשם עמוקות מן המשכילים היהודים עמם נפגש בגרמניה¹⁵. בעקבות התנסות זו, וככל הנראה אף בהשראת המדיניות של ממשלת פרוסיה, נטה אוברוב לראות בהנהגת השכלה כללית בקרב היהודים מכשיר חשוב להטמעתם בתוך החברה הסובבת. מכאן צמחה, מן הסתם, נכונותו להטות אוזן קשבת לפניות המשכילים היהודים ברוסיה בדבר הצורך בתיקון סדרי-החינוך.

למעשה ביקש אוברוב לעשות את משכילי רוסיה והצעותיהם אמצעי לקידום מטרותיה של הממשלה. על כך למדים אנו מן ההרצאה אותה נשא אוברוב בפני הוועדה הממשלתית שהטילה עליו להכין הצעה מפורטת לריפורמה בחינוך היהודי. בהרצאתו קבע אוברוב כי המפתח לפתרון הבעיה היהודית אינו אלא בחינוך נכון של הדור הצעיר. בהקשר זה הסתמך על יחסם הביקורתי של המשכילים היהודים כלפי התלמוד :

הטובים שביהודים מרגישים כי אחת מסבותיה העיקריות של שפלותם צפונה בפרוש המעוקל שהם מפרשים את מסורותיהם הדתיות, הם יודעים כי יחד עם מקורי רעה אחרים השחית ומשחית התלמוד את בני אמונתם. את ההשפעה הזאת אפשר להסיר רק על ידי ההשכלה, והממשלה אין לה אלא לפעול ברוח החבורה הקטנה הזאת של הטובים שביהודים לתמוך בידם ולתת להם בתקנותיה את הכח המכריע הראוי. יוצא מזה, שתקון דרכי הלמוד ליהודים הוא גם זקוק השקפותיהם הדתיות...¹⁶.

קביעתו של אוברוב בדבר יחסם הביקורתי של המשכילים כלפי התלמוד טעונה סיווג.

13 ראה: דובנוב, עמ' 47–50.

14 ראה עליו: ריאזנובסקי (לעיל, הערה 11), בעיקר בעמ' 70–72. וכן ראה על התרשמותו של לילינטל מאוברוב: לילינטל, זכרונות, עמ' 190–191.

15 ראה: שם, עמ' 194.

16 מרגלית, עמ' 30; הרצאת אוברוב בכללותה, שם, עמ' 29–33.

במגעיו עם משכילי גרמניה עשוי היה ללמוד על מגמות המערערות על סמכותה של ההלכה. באשר למשכילי רוסיה, מאלה עשוי היה לשמוע דברי ביקורת על המרכזיות והבלעדיות של העיסוק בהלכה, על הלימוד בדרך הפלפול וכיוצא באלה¹⁷. ואולם הקביעה כי התלמוד מהווה סילוף של המסורת המקראית מקורה בספרות פולמוס נוצרית¹⁸. בהמשך הרצאתו טען אוברוב כי מתפקידו של החינוך המתוקן להתגבר על הרוח התלמודית השלטת בחינוך היהודי המסורתי. ואולם אסור לה למטרה זו שתתפרסם ברבים, שכן הדבר יעורר התנגדות חריפה מצד היהודים. מאותו טעם עצמו אף אין לבטל כליל את לימוד התלמוד בבתי-הספר המתוקנים. ביטול השפעתו של התלמוד יושג על-ידי לימוד הלשון העברית והמקרא. על-ידי לימוד מעמיק של הלשון העברית ודקדוקה ועל-ידי הבנת המקרא כדבעי ייווכחו היהודים עצמם כי התלמוד אינו אלא סילוף של המקרא. כך מצטרפת בתכניתו של אוברוב טענת המשכילים היהודים בדבר הצורך בלימוד הלשון העברית והמקרא לטיעון הנוצרי הפולמוסי כי התלמוד הוא סירוס של כתיב-הקודש, וכי חכמי היהודים עצמם אינם מבינים את המקרא לאשורו משום שאינם בקיאים בלשון העברית.

לפי תכניתו של אוברוב עתידה היתה הממשלה לייסד בתי-ספר יסודיים בערי-המחוז ובתי-ספר גבוהים, המקבילים למחלקות הראשונות של הגימנסיות, בערי-הפלך. מן הראוי להדגיש כי עיקר חידושה של תכנית זו איננו בעצם האפשרות של לימודים כלליים לילדי-ישראל. שכן היתה זו החוקה של שנת 1804 שפתחה את שערי בתי-הספר הכלליים בפני היהודים¹⁹. ואולם בשונה מאותה חקיקה, שלא הביאה בעקבותיה תוצאות של ממש, ביקשה הפעם הממשלה להקים מערכת חינוכית מיוחדת לילדי-ישראל, מערכת זו, האמורה ליישם לכאורה את הפרוגרמה החינוכית של תנועת ההשכלה, נועדה להתחרות במערכת-החינוך המסורתית ולדחוק את רגליה.

מתוך הערכה מפוכחת באשר לעוצמת-ההתנגדות בה עשויה להיתקל תכניתו, בחר אוברוב לפתוח בפעולות הסברה ושכנוע בקרב היהודים. בעקבות התייעצויות עם גיסן רוזנטל, אחת הדמויות הבולטות בקרב משכילי וילנה²⁰, החליט אוברוב על הצעד הבא: מקס לילינטל, משכיל גרמני צעיר, מוכתר בתואר דוקטור לפילוסופיה ומוסמך לרבנות,

17 בעת חיבור ההרצאה הנ"ל הסתייע אוברוב בלילינטל. מזה האחרון שמע אוברוב על הצורך להתגבר על ה'אקסלוסיביזם' של התלמוד בחינוך היהודי (לילינטל, זכרונות, עמ' 194–195). על היחס השלילי כלפי התלמוד בקרב הקיצוניים שבמשכילי רוסיה ראה, למשל: בנימין מנדלשטאם, חזון למועד, וינה תרל"ז, ג, עמ' 32 [להלן: חזון למועד].

18 כהנא, עמ' 316, משער כי מקורם של רעיונות אלה בספר 'דרך סולה', פרי-עטו של המומר אשר טמקין, שנדפס במצוות הקיסר בשנת 1835 בתוספת תרגום רוסי. לעומת זאת העירני פרוץ' ש' אטינגר, כי נראה לו שאוברוב ופקידי המימשל הרוסי הושפעו מן החיבור של Luigi Chiarini, *Théorie du Judaïsme*, Paris 1830. קיארני, שהיה כומר ופרופסור באוני-ברסיטה של וארשה, הציע לתקן את היהודים על-ידי ניתוקם מן התלמוד.

19 ראה: ש' אטינגר, "תקנת 1804", העבר, כב (תשל"ו), עמ' 87–110.

20 על גיסן רוזנטל ראה: שמואל יוסף פין, שפה לנאמנים, וילנה תרמ"א, עמ' 164 [להלן: שפה לנאמנים].

יתלווה אל רוזנטל לוויילנה בשליחות רשמית למחצת²¹. על לילינטל הוטל להציג בפני הציבור היהודי את תכנית הריפורמה בחינוך ואף לעשות נפשות למענה. באותה שעה, אמור היה לבחון את תגובות היהודים להצעת המיניסטר ולהעריך את סיכויי הצלחתה. לילינטל, ששימש אותה עת כמנהל בית-הספר המתוקן בריגא, כבר הספיק להתוודע קודם-לכן אל אוברוב. בסוף שנת 1839, טרם החל במילוי תפקידו בריגא, שוחח לילינטל ארוכות עם שר-החינוך בפטרבורג. שוב נקרא לילינטל אל אוברוב בסוף שנת 1840, שעה שהשר היה עסוק בחיבור ההצעה המפורטת לריפורמה בחינוך היהודי. לילינטל נתבקש לחוות את דעתו על התכנית של הריפורמה ולסייע בגיבושה. כן הוטל עליו ליצור מגע עם מנהיגי יהדות גרמניה כדי לבחון את האפשרות של גיוס מורים יהודים משם²². בשתי פגישותיו עם לילינטל התאמץ אוברוב להציג את עצמו כידיד היהודים החפץ לראות בטובתם ואולם אוברוב התריע כי הקיסר קצרה רוחו, ואם נתינו היהודים לא ישיכילו לגלות הפעם רצון טוב כלפי שאיפותיו — מרה תהיה אחריתם²³.

בעוד שהפקודה על ייסוד הקומיטטים מראשית שנת 1840 היתה בבחינת אות למגמה החדשה המסתמנת במדיניות הממשלה, הרי ששליחותו של לילינטל לוויילנה בסוף שנת 1841, העמידה את מנהיגי הציבור היהודי בפני תכנית מגובשת. בהצעה להנהיג ריפורמה בחינוך היהודי, שניתנה להתפרש כאימוץ הפרוגרמה של תנועת ההשכלה על-ידי הממשלה, היה לא רק צעד חסר תקדים של התערבות בחיים הפנימיים של היהודים, אלא גם ערעור בלתי-צפוי של מאזן-הכוחות בתוך החברה היהודית.

ב

בשנות העשרים והשלושים של המאה הי"ט היה קומץ המשכילים היהודים ברוסיה מיעוט שולי ונעדר השפעה. חולשת המשכילים בזירה הציבורית נבעה ממיעוט מספרם ומפוזרם. בדרך-כלל היו אוהדי ההשכלה חוג קטן ומבודד במקום יישובם. מעטות היו הקהילות בהן התרכזה קבוצה גדולה יחסית של משכילים כמו אלו בוויילנה או באודיסה²⁴.

בין גילויי חולשתה של ההשכלה בתקופה הנדונה אפשר למנות את הרדיפות וההתנכ-לויות מהן סבלו המשכילים. תופעה זו טעונה כמה הבהרות. ראשית, לא הרי גורלם של

21 על התפקיד שמילא רוזנטל בשליחותו של לילינטל ראה: שם, עמ' 171; מרדכי אהרון גינצבורג, מגיד אמת, ליפציג 1843, עמ' 7—8 [להלן: מגיד אמת].

22 ראה: J. Hessen, "Die russische Regierung und die Westeuropäischen Juden", *MGWJ*, (1913), pp. 482—500. 57. וראה גם: כהנא, עמ' 448—449. בחליפת-מכתבים שניהל עם שד"ל הציג לילינטל גיוס מורים מבין בוגרי בית-המדרש לרבנים בפדואה. ראה: D. Philipson, "Max Lilienthal in Russia", *HUCA*, XII—XIII (1937—1938), pp. 828—829.

23 ראה: לילינטל, זכרונות, עמ' 193—197, 245—248.

24 על חוג משכילי וילנה ראה: שפה לנאמנים, עמ' 156—164; חזון למועד, ב, עמ' 4; מגיד אמת, עמ' 2. על משכילי אודיסה ראה: א"ב גוטלובר, זכרונות ומסעות, ירושלים 1976, ב, עמ' 103—81 [להלן: גוטלובר, זכרונות ומסעות].

משכילים שישבו בתחומי השפעתה המובהקת של החסידות כמעמד אלה שהתגוררו באזורים מתנגדיים. השלילה ששללו ההשכלה והחסידות זו את זו היתה תקיפה וחד-משמעית מלכתחילה. מנקודת-מבטם של המשכילים, שראו עצמם כמי שנועדו לצרף את החברה היהודית מסיגיה, נתפסה החסידות כביטוי המובהק ביותר של היהדות בניוונה ובהסתלפותה²⁵. החסידות מצדה היתה מודעת למתיחות שבין עולמה הרוחני, הטבוע בחותם האמונה התמימה והכמיהה המיסטית, לבין הלכי-הרוח הראציונאליסטים והביקורתיים שאפינו את חקרנותם של המשכילים²⁶. זאת ועוד: האופי המונוליתי והמגובש של חיי העדה החסידית לא היה נוח להשלים עם הסטיות והחריגות שנתגלו בחיי-המשכילים. אין תימה אפוא כי כל סטייה, ולו קלה יחסית, נתפרשה על-ידי החסידים כמינות והיתה עלולה לגרור תגובה חריפה. מעין זה עלה בגורלו של הסופר א"ב גוטלובר. משנתגלה בחוג החסידים אליו השתייך חותנו כי גוטלובר הצעיר מחזיק ברשותו ספרי-השכלה, כפו עליו לתת גט כריתות לאשתו²⁷. הנאמנות והצמידות לדפוסי-המסורת, כפי שנתפרשה ונתבעה במחנה החסידים, הקיפה אף מנהגים שזה מקרוב נתפשטו. מאלפת בהקשר זה עדותו של ריב"ל כי אפילו רבנים שכיהנו בקהילות הנתונות להשפעת החסידות נתייראו לבקר את המנהגים שלא נראו בעיניהם מחשש שיטפלו עליו אשמת מינות²⁸.

אמת, ליטא המתנגדית היתה מתונה וסובלנית יותר ביחסה אל המשכילים וההשכלה. עובדה היא כי ספרי-משכילים שאי-אפשר היה להם להידפס באזורי השפעתה של החסידות נדפסו בוויילנה²⁹. ואולם אף בליטא היה הרוב הגדול של הציבור מסויג וחשדן ביחסו אל המשכילים. אף כאן היו משכילים שנאלצו להסתיר מעיני הרבים את עיסוקם בחכמות חיצוניות. בן ליטא שלא רצה — ואולי לא הצליח — להסתיר את זיקתו החיובית להשכלה נחשף ללחצה של החברה והיה עליו לשלם את המחיר. כגון זה אירע למשכיל הוויילנאי הידוע שמואל יוסף פין. באמצע שנות העשרים חיפשו הוריו של פין שידוך לבנם. ואולם, מאחר שיצאה השמועה בעיר כי הבחור דגן קורא בספרים חיצוניים ואף לומד לשונות זרות, סירבו האבות העשירים להשיא לו את בנותיהם. הוריו של פין נאלצו להסתפק בשידוך פשוט³⁰. מסתבר אפוא כי כבר באמצע שנות העשרים היתה בליטא תודעה מגובשת למדי של הסתייגות חברתית כלפי הנוטים להשכלה.

25 ראה: ש' ורסס, "החסידות בעיני ספרות ההשכלה", מולד, 144—145 (תש"ד); מאהלר, ו, עמ' 110—131; ש' כץ, "אגרות משכילים בגנותם של חסידים", מאזנים, י (ת"ש), עמ' 266—276.

26 ראה מ' פייקאז, חסידות ברסלב, ירושלים 1972, עמ' 21—23.

27 ראה: גוטלובר, זכרונות ומסעות, א, עמ' 243—248; ב, עמ' 73.

28 ראה: יצחק בר לוינסון, תעודה בישראל, וילנה והורודנה תקפ"ח, עמ' 43, בהערה [להלן: תעודה בישראל]. ראה גם מכתב לריב"ל בעניין רב הנרדף על-ידי בני קהילתו בשל זיקתו להשכלה: דב בר נתנזון, באר יצחק, ורשה תר"ס, עמ' 81—82 [להלן: באר יצחק].

29 ראה מכתבו של יוסף ראובן ראם אל ריב"ל: באר יצחק, עמ' 50—51.

30 ראה: שמואל יוסף פין, דור דור ודורשיו, הכרמל, ד (תרל"ט), עמ' 377; וראה עוד: שם, עמ' 470.

מהיותם בני מיעוט קטן, השוחה כנגד הזרם, נדונו המשכילים לבדידות רוחנית-חברתית. מטבע הדברים היתה בבדידות זו קשה ומעיקה יותר באותם מקומות בהם מספר המשכילים היה מועט יותר. כזה היה למשל, גורלו של בנימין שלמה קצנלבוך בעת שבתו בהוראדנא. בשנת תקצ"ד כתב בנימין שלמה לאביו, צבי הירש, מחשובי המשכילים בוויילנה, את הדברים הבאים:

... כי פה בעיר מושבי אשב בדד, בלי יודע ומבין... דרכי הלימוד שוממה, וחכמה לא תוכל לבוא. כי כולם לדרכם יפנו, איש לאוולתו, ואני יושב בחדרי בטוח ושלום, דבר אין לי עמהם, בלי אצא מקיר חדרי החוצה, לא אדעם והם לא ידעו אותי. כי ההרחקה אך היא השמירה בין אנשים כאלה.³¹

הניכור הרוחני — ומסתמא אף החשש מפני לחצה של הסביבה — הוליכו את קצנלבוך הצעיר למסקנה כי ההתבודדות מרצון היא אמצעי-ההגנה היעיל ביותר. על בבדידות לוחצת ומעיקה מתאונן גם יהודה לבנדה היושב במינסק. במכתבו אל יעקב קצנלסון, כתב הוא בין השאר:

זכור את הימים והשעות הנעימים אשר עברו עלי בחברת אוהבי בוויילנא, ואעריך אותם עם אותם אשר עברו עלי פה ונפשי תאבל עלי. אין לי פה אח ורע, כי כל אח עקב יעקב, וכל רע רכיל יהלך...³²

מנקודת-המבט של משכיל בודד במינסק נראית החברותא של המשכילים בוויילנא כקרן-אור. ואמנם, טיפוח יחסי-רעות בין המשכילים לבין עצמם שימש מקור נוחם ועידוד לאלה שחברת הרוב הסתייגה מהם. על היות המשכילים מודעים למשמעות קשרי-הרעות ביניהם על רקע בדילתם מכלל החברה, מעיד קטע מהספרו של רש"י פין, עם מות המשורר מרדכי טריוויש:

מי היה לנו ידיד יקר — בחברתנו הקטנה מידידנו זה המשכיל ביראת אלקים? ומי אלה היודעים למצוא ולהרגיש את דאבון אבדון הזה, יותר מחברת ידידים מעטים אוהבי השכל והדעת לעת כזאת אשר עליהם להתחזק בכל עוז לרתק ברתקות אומץ ולקשר בקשר עז את הטבעות אשר שלשלת ידידותינו משולבות מהנה? הלא כאשר תבצר אחת מאלה תרופפה הטבעות מקצה לקצה...³³

מידת לחצה של החברה על המשכילים לא היתה אחידה. אין ספק כי ה'גבירים' שביניהם, אלה שהחזיקו בעמדות-כוח כלכליות, לא היו נתונים לרדיפות מעין אלה שהיו מנת-חלקם

31 אוסף גינבורג, תיק 17/4.

32 שם, תיק 17/4.

33 המכתב מסיון תקצ"ט, שם, תיק 17/4.

של ריב"ל³⁴ וגוטלובר. כיוצא בכך שפר גורלם של משכילים שהצטרפו לחבורה גדולה יחסית, מעין זו שישבה בוויילנה, מזה של משכילים שהיו מת-מספר ובודדים במקום יישובם. בין כה וכה, לחצה של החברה על המשכילים פעל כגורם מרתיע וכולם. החששות מתגובת הסביבה גרמו לאחדים מאוהדי ההשכלה שלא להזדהות עמה בפומבי³⁵. אף סופרי השכלה מובהקים התיירו לאפרש ברבים את דעותיהם כהווייתן וניסו להקהות את עוקצן³⁶. יתר-על-כן, במכתב משנת תקצ"ד טוען גינצבורג כי סופרי ההשכלה נרתעים מלהדפיס את כתביהם בהיותם חוששים — "מדבת עם ושוט לשון, מידי שומרי חומת ציון, אשר ריב עולם להם עם הספרים הערוכים על טהרת לשון הקודש...".³⁷

כשם שלחצה של הסביבה הגביל את מרחב-פעילותם של המשכילים כיחידים, כך אף שלל מהם את התעוזה והכושר לארגון פעילות במישור הציבורי. מסקנה זו עולה לנוכח שורת הכשלונות שנחלו ראשי המשכילים במימוש יוזמותיהם. בראשית שנות השלושים ביקשו משכילי וילנה להוציא לאור מאסף שנתי בשם 'מנחת ביכורים'³⁸. ב'קול-קורא' שחיבר מרדכי אהרון גינצבורג תואר המפעל כנסיון להעלות את אוהבי החכמה מן המחותרת ולכונן להם מעמד ברשות-הרבים של החברה היהודית³⁹. ואולם, החוברת שהיתה מוכנה לדפוס בשנת 1834 לא ראתה אור. את פשר הכישלון מבהיר שמואל יוסף פין כדלקמן:

"אך אנשי המדע האלה... אם התעוררו לחשוב מחשבות, לא מצאו עז בנפשם להוציא את מחשבותיהם אל הפועל...".⁴⁰

מרחיקת לכת יותר היתה יוזמתו של ריב"ל. אף הוא ביקש להוציא לאור מאסף שנתי. ואולם, נוסף על המאסף אותו קרא בשם 'ציון', ביקש ריב"ל לייסד —

... חברה משכילים אשר ישתדלו בתועלת אנשי החכמה ודורשיה ולהרחיב את המדעים, כי עד מתי נראה כת החסידים אחוזים איש ברעהו בקשר אמיץ ואיש את רעהו יעזרו... וידם על העליונה. ואנשי שלומנו הולכים מטים ודלים... ואם יהיה בין המשכילים הישרים אהבה ואחוה בלי פרוד אין קץ לטובה אשר תשיג את עם ישראל⁴¹.

34 ראה: דב בר נתנזון, ספר הזכרונות, ורשה תרמ"ט, עמ' 10 [להלן: ספר הזכרונות].
35 ראה: חזון למעד, ב, עמ' 11. מרדכי אהרון גינצבורג, דביר, ב, וילנה תרכ"ב, עמ' 8 [להלן: גינצבורג, דביר].

36 ראה: ע' אטקס, "תעודה בישראל — בין תמורה למסורת", בתוך: יצחק בר לוינסון, תעודה בישראל, צילום מהדורת וילנה והורדנה תקפ"ח, ירושלים תשל"ז, עמ' 17—18.

37 ראה: מרדכי אהרון גינצבורג, קרית ספר, וילנה תר"ט, מכתב קא, עמ' 117.

38 ראה: י' קלויזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ג, ירושלים 1960, עמ' 127—128 [להלן: קלויזנר].

39 ראה: גינצבורג, דביר, ב, עמ' 7—11.

40 שפה לנאמנים, עמ' 169.

41 מתוך מכתבו של ריב"ל אל יעקב טוגנדהולד משנת תקצ"ז, נדפס על-ידי: ד' וויינריב, תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 203 ואילך.

הכוונה להקים מסגרת ארגונית אשר תלכד את 'בני-העלייה' שבקרבת משכילי רוסיה לא נתגשמה. המאסף 'ציון' לא ראה אור וחברת 'ציון' לא נוסדה. מסתבר כי אותם גורמים של חולשה עליהם ביקש ריב"ל להתגבר בכוח-חיוזתו הם שעמדו ביסוד כשלונה. נסיון נוסף של משכילי רוסיה להוציא לאור מאסף ספרותי בשלהי שנות השלושים אף הוא לא הבשיל פרי. בפעם הזאת היו המעכבים בעלי הדפוסים העבריים בוויילנה ובז'יטומיר, שחששו כי מתנגדי ההשכלה ימנעו מלהפקיד בידם הדפסת ספרי-קודש⁴².

על רקע הנסיבות שתוארו לעיל, לא ייפלא אפוא אם בקרב משכילי רוסיה קיננה תחושה של חוסר-אונים לאפשרות השפעתם על דמות-החברה. ואכן, היו מן המשכילים שהסתגרו בד' אמות של פעילות ספרותית ומחקרית⁴³. ואילו אותם משכילים שהוסיפו לפעול למען תחיית החברה היהודית, נטו להשליך את יהבם על הממשלה. יותר מכולם היה זה ריב"ל שלא חדל מלהמטיר על חוגי-המימשל אגרות ותזכירים הקוראים לקרב את התמורות הדרושות בחיי-היהודים באמצעות כוח הכפיה של המלכות⁴⁴. המבקש לעמוד על מגיעיהם של ריב"ל ושל אלה מן המשכילים שהודהו עמו, חייב לתת את הדעת על ההנחות הבאות: ריב"ל, וכמוהו רבים מן המשכילים, היו משוכנעים בעומק לבם כי ברעיונות ההשכלה טמון המפתח לפתרון הבעיות שהעיקו על יהדות רוסיה. ואולם, לנוכח יחסה המסויג והדוחה של החברה, ובהיותם מודעים לחולשתם ומיעוט השפעתם, נואשו ככל הנראה מן התקווה לעשות את דיעותיהם לנחלת-הכלל באמצעות הסברה ותעמולה בלבד⁴⁵. אל שתי הנחות אלה הצטרפה הנחה שלישית: בעקבות המשכילים היהודים בגרמניה האמינו גם משכילי רוסיה כי ביסודו של דבר שותף השלטון הרוסי לשאיפותיהם הגעולות.

תדמיתה של המלכות, כפי שהיתה רווחת בקרב משכילי רוסיה, עוצבה במידה רבה בהשראת הלכי-הרוח האופטימיים של הראציונאליזם וההומאניזם של המאה הי"ח, האמונה כי אירופה נתונה בתהליך של קידמה תרבותית ומוסרית והדגם של משטר האבסולוטיזם הנאור במרכז-אירופה. ביטוי אופייני לתפיסה זו יש בדברי ריב"ל:

... אך כעבור לילה עם ענני אפילתו כן עלו בתוהו ויאבדו עבי הסכלות אשר כסו על יושבי אייראפא עד הנה, והציץ ממזרח שמש החכמה וההשכלה ... עד שגם ההמון מהעמים ההלכו בחושך ראו אור גדול, אף הם נצרפו במצרף ההשכלה והביאו לבב חכמה, גם מוסר ודעת ותורת האדם מצאו ביניהם מכון לשבתם, ומלכיהם ונסיכיהם שקמו בהם מלכי חסד ורחמים המה ... גם קנאת הדת ושנאת האמונה אשר מלכה בקרבם אז כבר נגדעה זרועה ונשברה קרנה, וכל עמי אייראפא כקטון

42 ראה: קלויזנר, ג, עמ' 128.

43 ראה ביקורתו של מנדלשטאם על המשכילים: חזון למועד, ב, עמ' 4—5.

44 ראה: צינברג, ו, עמ' 171, 177, 191—192, 201.

45 על הנסיון הבולט ביותר להפיץ את רעיונות ההשכלה באמצעות תעמולה ספרותית, ראה: ע' אטקס (לעיל, הערה 36).

כגדול מתאמצים היום בתיקון המדות ומבקשים אהבת האדם בכלל מבלי השגיח על עמו ודתו, ובכמה ארצות אייראפא כבר גיתן חרות ליהודים ובפרט במדינה זו ממלכת רוסיה גברת הממלכות... ומיום שבאנו תחת כנפיהם... אך טוב וחסד נשבעה, וממלכה זו משתדלת בכל עווה ואונה להרים קרננו ומבקשת אשרנו והצלחתנו...⁴⁶.

אין צריך לומר כי הערכה אופטימית זו משקפת את העקרונות המופשטים והציפיות של המשכילים, יותר משיש לה זיקה ממשית אל המציאות הקודרת של חייהם היהודים בתקופת גיקולי. את הפער שבין כוונותיה הטובות של הממשלה ומדיניותה למעשה מתרץ ריב"ל באשמתם של החסידים: "...כי המה [הקיסר ושריו] את טובת עמנו דורשים מאוד וחפצים בהצלחתנו, רק החסידים הכסילים המה גורמים במעשהם הרעים והנפתלים את שנאת המדינה חנם..."⁴⁷.

ג

היענות השלטונות לפניותיו החוזרות ונשנות של ריב"ל היתה מאכזבת למדי. בעיקרו של דבר נמנעה הממשלה מליטול על עצמה את התפקיד שהועידו לה המשכילים. ואולם, הזמנה המיוחל התרחש עם פרסום הצו על ייסוד הקומיטטים. הבשורה אודות יוזמתה של הממשלה, האמורה לחולל תמורה רבתי בסדרי הרבנות והחינוך, הציפה את מחנה המשכילים בנחשול של תקוות חדשות. הפקודה על ייסוד הקומיטטים התפרשה בעיני המשכילים לא רק כגילוי של רצון טוב, אלא אף כאישור לתקוותם כי אכן מוכנה המלכות להפעיל את כוחה כדי לכפות תמורה בחיי החברה היהודית. התחושה שהשתררה בקרב המשכילים כי זוהי שעת-כושר גדולה שאסור להתמיצה מצאה לה ביטוי אופייני באחד ממכתביו של בנימין מנדלשטאם:

עתה מחב כל הישרים בלבותם לאזור חיל, ולעמוד בעד הדבר הטוב בכל תעצומות ועוז, לעורר את בני עמנו למהר לבא למלא את אחרי דבר הפקודה בלי מעצור; כי אם גאחר חלילה את המועד הזה, מי יודע אם נגיע עוד לעת רצון ועת לעשות כזאת...⁴⁸.

46 שם, עמ' 182.

47 מתוך מכתב ריב"ל ליעקב סוגנדהולד (לעיל, הערה 41). דוגמה נוספת של סניגוריה משכילית על השלטונות ראה במכתב של גוטלובר, מובא עלידי צינברג, ו, עמ' 191. אין בכונתנו לטעון כי כל משכילי רוסיה הודוה עם עמדת ריב"ל כפי שהוצגה כאן. אפשר שהיו ביניהם בעלי גישה מפוכחת ומסויגת יותר. ואולם דומה כי עמדת ריב"ל מייצגת את המגמה השלטת בקרב משכילי רוסיה בשנות השלושים וראשית שנות הארבעים.

48 חזון למועד, ב, עמ' 7.

המשימה הדחופה שעמדה בפני המשכילים באותה שעה היתה ניסוח התשובות וההצעות שיעלו נציגיהם בפני הקומיטטים. ואכן חדורי ביטחון עצמי והרגשה עמוקה של גודל השעה, החלו המשכילים לנהל בירורים והתייעצויות. יתר-על-כן, בבקשם לשוות לעמדותיהם משנה תוקף, התאמצו המשכילים להביא לידי תיאום עמדות וליכוד שורות בתוך מחנם⁴⁹. מעדותו של פין אנו למדים כי במקביל לדיונים שקיימו המשכילים בתוך מחנם פנימה, הם אף — "שלחו בקשות אל שרי הממשלה וביותר אל שר ההשכלה, בתודה על העבר ובתפילה לעתיד לבוא, ובהצעות עצות מעצות שונות לתקנת מצב העם והשכלתו"⁵⁰. מסתבר כי הפנייה אל השלטונות בשלב זה נועדה, בין השאר, לחזק את ידם ביוזמתם החדשה לבוכת ההתנגדות שהחלה להתגבש במחנה 'שומרי החומות'⁵¹. על פעולות של מתנגדי ההשכלה, שנועדו להעביר את רוע הגזירה, רומז המשכיל ישראל פיימער במכתבו לרעו, יעקב קצנלסון:

...השמיעני אחי בדבר הקאמיטעט ומה מעשהו עתה, ובפה מתקבצים כבר המון הבורים לבחור איש לגסוע למינסק ולווילנא ולהעביר רעת הנבחרים ר"ל, וכדי בזיון הוא אם ינצחו הפראים האלה...⁵².

סיכומם של הבירורים וההתייעצויות שקיימו משכילי וילנה, משתקף ב'קול-קורא' שניסחו בשנת ת"ר⁵³. בחלקו הראשון יש ניתוח והערכה באשר לסיבות ולגורמים שהביאו את יהדות רוסיה למצבה השפל. להלן מצביעים מנסחי הכרוז על הפעולות שיש לנקוט כדי לתקן את המצב מיסודו. למעשה מהווה הקול-קורא תכנית-פעולה, אשר עליה ממליצים המשכילים בפני השלטונות. על ארבעה גורמים מצביע הקול-קורא כשורשי-הרעה:

א. "הרבנים ומורי העם המה הסיבה הראשונה אשר בעבורה ירדנו פלאים". בהיותם נעדרי השכלה כללית, אין הרבנים מסוגלים למלא כראוי את תפקידם. מחדליהם של הרבנים ניכרים בתחומים הבאים: ייצוג העם בפני השלטונות, פיקוח נאות על סדרי החיים הציבוריים והנהגת החיים הדתיים על יסוד האמת והתבונה. זאת ועוד, המשכילים סבורים כי מתפקידם של הרבנים אף — "לתקן המידות ולהרים קרן המדעים, ולהעיר העם לעבודת האדמה והמלאכה...". אין צריך לומר כי הרבנים היו רחוקים מלמלא ציפיות אלה. יש לציין כי בפוסלם את הרבנים נוקטים מנסחי הקול-קורא לשון בוטה וחריפה. אלה שהחברה המסורתית הפקידה בידם את עמדות ההנהגה בתוקף סמכותם התורנית מתוארים בכרוזם

49 ראה: שפה לנאמנים, עמ' 171; מכתב רש"י פין לבצלאל שטרן, הפרדס, ג (תרנ"ז), עמ' 151—156; מכתב משכילי דובנא אל ריב"ל: באר יצחק, עמ' 58—61.

50 שפה לנאמנים, שם.

51 מטבע-לשון זה, ככינוי למתנגדי ההשכלה, מצוי במכתבים של משכילי ליטא משנות הארבעים. ראה, למשל: מכתב רש"י פין אל בצלאל שטרן (לעיל, הערה 49).

52 אוסף גינזבורג, תיק 17/4.

53 ה'קול-קורא', שקטעים ממנו יובאו להלן, נדפס בספר הזכרונות, עמ' 53—54.

של המשכילים כ"אנשים נעדרי דעת וחכמה, אשר יוסיפו עוד להשפילנו... כי מפאת היותם מחוסרי לשון והבנה לא ידעו בין ימינם לשמאלם בעסקי תבל, ויהיו כאלמים לא יפתחו פיהם...".

ב. מקור הרעה השני הוא — "רוע החינוך לנערי עמנו". את קולר-האשמה תולים מחברי הקול-קורא בצוואר המלמדים. לבד מידיעתם המועטה בתלמוד ומפרשיו הרי הם "נעורים וריקים מכל דעת ותבונה", וידיעת המקרא בכלל זה. לא זו בלבד שהמלמדים מתנגדים ובזים לחכמות ולמדעים, אלא שהם אף משרישים בלבבות התלמידים — "אמונת הבל וקנאת הדת...". אף שיטות ההוראה של המלמדים לקויות בתכלית.

ג. כסיבה שלישית למצבה הירוד של יהדות רוסיה מוגים המשכילים את 'כת הצבועים והחנפים' — היינו החסידות. מנהיגי החסידות מוליכים את ההמון שולל ב"למודיהם הנשחתים ומדותיהם המתועבות...".

ד. "חסרון הפרנסה בכלל ולהמשכילים בפרט" — הוא הגורם הרביעי עליו מצביעים מחברי הקול-קורא. לקשיי-הפרנסה שתי תולדות שליליות: ראשית, ההמון חסר אמצעים כספיים הדרושים כדי לתת חינוך נאות לבניו. שנית, אופי הפרנסות בהן עוסקים היהודים מוליד תופעות שליליות מבחינה מוסרית. בטיעון זה יש למעשה הודאה לפחות במקצת בהאשמות שמטיחים השלטונות והחברה הנוצרית ביהודים. עניין מיוחד יש בדברים שנכתבו בקול-קורא על אודות קשיי-הפרנסה של המשכילים. הדוחק הכלכלי שהם שרויים בו הוא תולדת הרדיפות מצד מתנגדי ההשכלה. לבד מהסבל האישי הנגרם להם, יש במצב זה חיסרון נוסף. שכן ההמון הרואה את חלקם של שוחרי החכמה יירתע מלהקדיש מאמץ לשם השתלמות בחכמות ובמדעים.

האמצעי הראשון אותו מציעים מנסחי הקול-קורא לשם תיקון המצב הוא הקמת בתי-מדרש לרבנים. מוסדות אלו ישלבו בתכנית-הלימודים שלהם תורה עם חכמה ויכשירו דור חדש של "רבנים מפוארים ושלמים בתורה ותבונה ומדות יקות...". ואולם, עד שיצמחו רבנים מעין אלה מקרב יהדות רוסיה, יש לייבא רבנים משכילים מגרמניה. הכוונה היא כי במשרות הרבנים-הפלכיים, ישמשו רק רבנים מגרמניה המוכתרים אף בתואר דוקטור.

ואולם בקביעת אמות-מידה חדשות לאלה המבקשים לשמש ברבנות לא סגי. בקול-קורא מנוסחת תביעה לתמורה מרחיקת-לכת באופי ארגונה של ההנהגה היהודית. במקום הנהגה קהילתית השואבת את סמכותה מאסיפת-הקהל המקומית מציעים המשכילים להקים מוסד הנהגה מרכזי, 'קאנסיסטטוריום'⁵⁴, שירכז בידו סמכויות בהיקף כל-ארצי. מוסד מרכזי זה, שסמכותו ותוקפו מקורם בגיבויה של הממשלה, יהיה מורכב מאותם רבנים משכילים מגרמניה בצירוף כמה מחשובי המשכילים ברוסיה. להנהגה מרכזית זו תהיינה סמכויות

54 מסתבר כי המבנה של הנהגה מרכזית, המכוונת ומושגחת על-ידי הממשלה, וכן עצם השימוש במונח 'קאנסיסטטוריום', לקוחים מן הדגם שהונהג בצרפת בתקופת נפוליון.

בלעדיות בפיקוח על חיי הדת, התרבות והחינוך. בתוקף סמכות זו ידאג הקונסיסטוריום לייסוד בתי-ספר מתוקנים שיבואו במקום החדרים המסורתיים. במוסדות-החינוך החדשים ילמדו הנערים, לבד מתורה, אף לשונות וחכמות. את מקומם של המלמדים ימלאו בבתי-ספר אלו — "מורים הגונים ממשכילי עמנו אשר יבחנו בידיעותיהם...". הקונסיסטוריום אף ידכא את מתנגדי ההשכלה ובוזיה, ובראשם את החסידים, על-ידי נקיטת אמצעים שיהיו מיוסדים על פקודת הממשלה. לשם תיקון המצב הכלכלי ינקוט הקונסיסטוריום את הצעדים הבאים: תמיכה במתיישבים שיפנו לעסוק בחקלאות והקמת בתי-ספר מקצועיים שיכשירו בעלי-מלאכה. ואילו בעייתם הכלכלית של המשכילים תמצא את פתרונה בכך שהם ישמשו כמורים, כרבנים בעיירות קטנות וכפקידים במוסד ההנהגה המרכזית.

משמעות תכנית-הפעולה שניסחו המשכילים מרחיקת-לכת עד מאוד. ביסודה עמדה השאיפה של מיעוט קטן לכפות את רצונו על רוב מכריע, תוך הישענות על כוחם של השלטונות. למעשה מבקשת התכנית להעביר את מוקדי הכוח וההשפעה לידי נושאי דגל ההשכלה. אופיה הריכוזי של ההנהגה המוצעת, היקף הסמכויות הנתון בידה ואמות-המידה שעל-פיהן ימונו נושאי מיועדים להבטיח את הגשמתה של מהפכה רבתי בחייה של יהדות רוסיה⁵⁵.

הנה כי כן, יוזמת הממשלה לתיקון סדרי הרבנות והחינוך, שהתבטאה בשלב זה בייסוד הקומיטטים, חוללה מפנה רב-משמעות בהלכי-רוחם של המשכילים. אמת, עולמם של יהודי רוסיה עדיין נוהג היה כמנהגו, ואילו 'עולם התיקון' היה אך נושא לדיונים, להצעות ולתכניות. אלא שמחמת עוצמת-ההרגשה והתקווה כי הקפנה אכן עומד על הסף, ראו עצמם המשכילים כמי שפיתם כבר מונחת בסלם. אלה שעוד תמול-שלוש היו מיעוט נרדף, ראו עצמם כבני-בריתו של הקיסר. לאור הרגשות אלה ניתן להבין את הביטחון העצמי ואת עוצם-ההעזה המשתקפים לא רק בתוכן הקול-קורא שניסחו משכילי וילנה, אלא אף בלשונו החרפה והתקיפה⁵⁶.

על התמורה מרחיקת-הלכת שחלה במעמד ההשכלה בוילנה למדים אנו מתיאורו של בנימין מנדלשאטם:

... כי מיום באה הפקודה מהמיניסטער — ורבים מהעם מתנבאים במחנה בעד הדבר הטוב, וכל איש אשר הריחו ה' ריח חוכמה ודעה נכונה, מתעורר לחזק את אחיו בשכל טוב להראותו כי טוב עמנו המלך דורש... ולא עוד יפחדו ישרי לב

55 תכנית פעולה מפורטת יותר, המקבילה בקוויה הכלליים לזו שתוארה לעיל, נכללה במכתבו של רש"י פין אל בצלאל שטרן: הפרדס, ג, עמ' 150—156.

56 בכמה מקוויה דומה תכנית הפעולה שניסחו משכילי וילנה בשנת ת"ר לתכנית שניסח ריב"ל בשנות השלושים, וייתכן שאף הושפעה ממנה (ראה: יצחק בר לוינסון, בית יהודה, וילנה תקצ"ט, ב, פרק קמ). ואולם, השוואה בין שתי התכניות מלמדת על ההקצנה שחלה בעמדת המשכילים בעקבות התערבות הממשלה.

להגיד דבר אמת בקהל רב, ולא עוד יתחבאו הנבונים לגלות סוד ה' לאוני מרעיהם בחזרי מסתרים, כי אם בפני רבים יגידו מישרים ולשונם תהלך בכל עיר, וכבר נגעה שלהבת-יה בכל העיר, עד כי לא ימצא בית אשר אין בו בעל נפש ישרה, היודע לבחור בטוב...⁵⁷.

דומה כי ברוב התלהבותו הפריז מנדלשטאם בהיקף ההיענות החיובית של יושבי וילנה לבשורת ההשכלה. עם זאת, אין סיבה לפקפק במרכיבים אחרים של עדותו. מתברר כי בעקבות פקודת הממשלה על ייסוד הקומיטטים, פתחו משכילי וילנה במסע-תעמולה נרחב. ניתן לומר כי בכוח הביטחון העצמי שזה מקרוב קנו, הפכו משכילי וילנה מחוג מסתגר בעל-כורחו בשולי-החברה לגורם הנאבק על עמדת-השפעה ומנהיגות ברשות-הרבים. ואכן, במהלך שנת תר"א רשמו לזכותם משכילי וילנה שני הישגים חשובים: ייסודם של בתי-ספר מתוקנים והוצאתו לאור של כתב העת 'פרחי-צפון'.

בתי-הספר נוסדו בסיועם הכספי ובחסותם של הגבירים ניסן רוזנטל והירש קלאצקא.⁵⁸ הראשון מביניהם, שפעל בחסותו של רוזנטל, נוסד בחודש אדר תר"א והיו בו בעת פתיחתו כחמישים תלמידים. בית-הספר השני, שנוסד ביוזמתו של קלאצקא, נפתח בחודש תמוז אותה שנה ובו שלושים ושישה תלמידים. על צוות-המורים של מוסדות אלה נמנו כמה מן הבולטים שבחוג משכילי וילנה, ואילו תכנית-הלימודים ודרכי-ההוראה עוצבו בהשראת הפרוגרמה החינוכית של ההשכלה. על-פי עדותו של פין, היוזמה לייסוד בתי-הספר מקורה בצעירים שבמשכילי וילנה, שאף הוא נמנה עליהם. יש יסוד לסברה כי חוג המשכילים הצעירים הצטיין בהלך-רוח תוקפני ובנטייה לאקטיביזם.⁵⁹ לפיכך אפשר מאוד כי היו אלה פין וחבריו שזירזו את הבוגרים והנכבדים שבמחנה המשכילים לפתוח בפעולות של ממש. עם זאת, ספק אם פעולה מעין זו היתה אפשרית ללא תמיכתם וחסותם של הגבירים מבין המשכילים. כך או כך, אין ספק כי הדחיפה העיקרית להקמת בתי-הספר היתה קשורה בנסיבות החדשות שנוצרו בעקבות יוזמת הממשלה.

אף שבתי-הספר החדשים לא הקיפו אלא קומץ מילדי וילנה, ראו בהם המשכילים פריצת-דרך.⁶⁰ אם עד כה נהגו אלה שדעתם לא היתה נוחה מן החינוך המסורתי לקחת לילדיהם מורים פרטיים מבין המשכילים; הרי שעתה ניתן ביטוי ממוסד ופומבי לחינוך ברוח ההשכלה. יתר-על-כן, מכוח מציאותם של בתי-הספר הפך החינוך המתוקן לאפשרות פתוחה אף בפני חסרי-האמצעים. זאת ועוד, מסתבר כי ביסדם את בתי-הספר המתוקנים ביקשו

57 חזון למועד, ב, עמ' 11.

58 על בתי-הספר ראה: חזון למועד, ב, עמ' 11–12; שפה לנאמנים, עמ' 168; לילינטל, זכרונות, עמ' 288–289. ראה גם מכתבו של רש"י פין שנכתב בוילנה בי"ת בתמוז תר"א – אוסף

גינזבורג, תיק 17/2.

59 עניין זה יתברר להלן.

60 ראה: מכתבו של רש"י פין, לעיל, הערה 58.

המשכילים לעצב דגם אשר על-פיו תתבצע הריפורמה המקיפה בחינוך, זו העתידה להתגשם בחסות השלטונות.⁶¹

כאמור, בשנת תר"א ראה אור בוילנה הקובץ הספרותי הראשון של משכילי רוסיה — 'פרחי-צפון'. הדעת נותנת כי ההתעוררות שחלה במחנה המשכילים, ובעיקר התגברות בטחונם העצמי והעזתם, הם שאפשרו לעורכי הקובץ, שמואל יוסף פין ואליעזר ליפמאן הורוויץ, להצליח במקום שנכשלו קודמיהם. מי שיבקש לראות את 'פרחי-צפון' כשופרה של השכלה לוחמת, סופו שיתאכזב. המאמר היחיד הכולל ביקורת על סדרי החינוך והצעות לתיקונם נכלל בחלקו השני, שהופיע בשנת תר"ג. בעיקרו מורכב הקובץ ממחקרים ועיונים במקרא המבוססים על ניתוח לשוני, נסיון לפירוש אגדות חז"ל בדרך הפשט, מאמרים פסבדו-היסטוריים, רשימות בפרוזה מליצית ופרקי-שירה. על אף תלישותו של הקובץ מן המציאות החברתית והאופי הבלתי-לוחם של החומר שפורסם בו, ראו המשכילים את הדפסת 'פרחי-צפון' כהישג רב-משמעות ובעיקר כאות וסימן לעתיד:

המחברת הראשונה מפרחי-צפון... היא כמבשרת וכמעירת את לבות משכילי בני ישראל הנרדמים לעבוד עבודת הקדש ולהוציא ציץ פרח ההשכלה באדמת צפון. והיה בתת ה' רצון וחפץ חכמה בלבות המשכילים האלה לתמוך ידינו במכתביהם אז יהיה ביכולתנו לשוב ולהוציא אחת אחת...⁶²

עד כאן סקרנו כמה מגילויי התמורה כפי שנתפסה בעיני המשכילים. ואילו מנקודת-המבט של נאמני המסורת הפך קומץ המשכילים ממיעוט שולי וחסר השפעה לאיום מסוכן. כמי שחזו מבשרם את מדיניותו של ניקולי כלפי היהודים, היה להם יסוד לחשוש כי הקיסר ושריו לא יירתעו מלאמץ את הצעות המשכילים ולכפות ריפורמות מרחיקות לכת בתחומי הדת והחינוך. אין בידינו עדויות רבות על תגובתם של נאמני המסורת לנוכח האיום החדש. הדעת נותנת כי שלא כמשכילים, לא יכלו אלה לעשות פומבי לעמדתם באמצעות כרוזים ואגרות מחשש מפני השלטונות. לפיכך הגבילו עצמם לתגובות שבעל-פה באמצעות הדרשות שנישאו בבתי-הכנסיות ובבתי-המדרשות. עם זאת, אין ספק כי יזמו פעולות שונות שנועדו להעביר את רוע-הגזירה. לפעולות מעין אלה, יש זכור, הד במכתבו של המשכיל ישראל פיימער, שהובא לעיל. אף משכילי דובנא רומזים במכתבם לרייב"ל על התארגנות פעולה עוינת מצד מתנגדי ההשכלה: "צר לנו לראות כי רבים חורשים רע ומתנכלים להפר עצת הממשלה... ואויבי החכמה יתאספו יבנו דיק להרוס כל מבצרי

61 ההנחה כי בתי-הספר החדשים הם מעין דגם נסיוני, אשר למידת הצלחתו תהיה השפעה על הנהגת חינוך מתוקן ברחבי תחום-המושב, כלולה במכתבו של מנדלשטאם — "דברי שלום ואמת להמורים בבתי הספר החדשים" (חזון למועד, ב, עמ' 12—13). בראשית המכתב רומז מנדלשטאם אל בתי-הספר העתידיים לקום ביוזמת הממשלה.

62 מכתבו של פין אל בצלאל שטרן: הפרדס, ג, עמ' 149—150.

הסדרים והחכמה...⁶³. מסתבר כי בין השאר נעשו אף נסיונות להקדים רפואה למכה על-ידי פעולות שתדלנות בחוגי השלטון. בין כה וכה, ציפו הכל, מי בתקווה ומי בחרדה, לראות כיצד יפול דבר. שכן יוזמת הממשלה הצטמצמה עד כה בגדר דיונים ובירורים, ולכלל מעשה טרם יצאה.

ד

השלב הבא ביוזמת הממשלה התבטא בשליחותו של מקס לילינטל. כזכור, הוטל על לילינטל לגייס תומכים למען תכנית הריפורמה בחינוך ולבחון את סיכויי הגשמתה. לא בכדי נבחרה וילנה כתחנה הראשונה במסעו. השלטונות והמשכילים היו שותפים להערכה כי לאור מעמדה המיוחד עשויה קהילת וילנה לשמש מופת לשאר קהילות-ישראל שבחחום-המושב⁶⁴. כך היתה וילנה לזירה מרכזית במאבק שבין התומכים ביוזמת הממשלה ושולליה. מנקודת-מבטם של המשכילים נתפסה שליחותו של לילינטל כצעד ראשון לקראת הגשמתה של תכנית הריפורמה בחינוך. לא ייפלא אפוא שבקרב משכילי וילנה השתרר אופטימיזם גלובלי וציפיותיהם הרקיעו שחקים. ביטוי אופייני להלכי-רוח אלה יש באחד ממכתביו של בנימין מנדלשטאם. עצם העובדה שראשי קהל וילנה, שלא נמנו על אוהדי ההשכלה, קיבלו את לילינטל בסבר פנים יפות, נתפרשה לו למנדלשטאם כאות כי "כבר נכנעו המתחסדים האלה לפני החכמה... וכי נמש רוחם מפני אורה הוורח...".⁶⁵ ציפיותם של המשכילים לניצחון קל ומהיר היתה קשורה, ככל הנראה, בהנחה כי לילינטל, בהיותו בא כוחה של הממשלה, יכפה על יהודי וילנה את הריפורמה בחינוך⁶⁶. כמו כן ציפו משכילי וילנה כי לילינטל ייוועץ בהם וישתתף בפעולתו. ואולם ציפיות אלו לא נתממשו. לילינטל פעל אמנם תוך שיתוף פעולה הדוק עם כמה מן המשכילים, אך בעיקר עם העשירים ורבי-ההשפעה שביניהם. בקשריהם ובמשקלם החברתי של אלה ביקש להסתייע כדי לכבוש מסילות אל לבם של ראשי-העדה. לשון אחרת: לילינטל נקט מדיניות של פיוס ושכנוע כלפי ההנהגה המסורתית. במסגרת מדיניות זו לא נרתע אף מלסגל לעצמו דפוסי התנהגות דתית שנתפסו בעיני אחדים מן המשכילים כצביעות⁶⁷.

63 ספר הזכרונות, עמ' 56.

64 ראה: לילינטל, זכרונות, עמ' 264; מכתב רש"י פין ל'ידיד לבי' (ככל הנראה חי"ל קצנבלוגן) — אוסף גינזבורג, תיק 17/2.

65 חזון למועד, ב, עמ' 19.

66 ראה: שם, עמ' 19—20; וכן ראה הכרוז של משכילי בריסק הקוראים לממשלה לכפות ריפורמות בחיי היהודים, מובא על-ידי כהנא, עמ' 448. ביטוי טיפוסי לציפייה זו של המשכילים כלול במכתבו של ישראל פיימער: "... מתי אראה נס העיר מתנוסס... לאמור: בפקודת השלטון אנכי פוקד עליכם עברים עורים ללמד את בניכם ספר וסיפור המתאימים עם כל בני יעראפא אחיכם, ואל תמלאו עוד את נעריכם בדברים אין חפץ במו... השומע ינחל טוב והחודל יאשם...". (אוסף גינזבורג, תיק 17/4).

67 ראה: חזון למועד, עמ' 20; מגיד אמת, עמ' 10.

את נטייתו של לילינטל לשתף פעולה עם אחדים מן המשכילים, תוך הסתייגות מאחרים, ניתן כמדומה להבין על רקע הפילוג הפנימי ששרר במחנה משכילי וילנה. על פילוג זה ומהותו מלמד מכתב ששלח איזיק בן-יעקב, בהיותו בריגא בסוף שנת ת"ר, אל מרדכי אהרון גינצבורג בוילנה:

אף לזאת שמח לבי בראותי אותך מסכים כפי הנראה לדעת ר"ט [רוזנטל] ידידנו ולדעתי הקלושה והיטבת דברך לבלתי לכת אחרי הבחורים הממלאים ידיהם להרוס הבית הבנוי טרם בנו למו בית חדש תחתיו חזק וטוב מן הישן. ואם כי ידידנו המשכיל מו"ה חל"ק [חיים לייב קצנבלוגן] לא כן עמדו ולבבו פונה ללכת את צעירי הימים עד כי בקשני לבלתי התערב בדבר הזה אצל הרב הדאקטאר ל"ט [לילינטל] ולעמוד מנגד ולראות איך יפול דבר, עכ"ז הנני נכון לדבר וליעץ את הרב הדאקטאר רק אל הטוב והמועיל בזה, להעד בו ולהזהירו... לבלתי יהי' אץ ברגליים להטות אזניו גם אל צעירי הצאן אל כל אשר ידברו ככל העולה על רוחם.⁶⁸

ממכתבו של בן-יעקב למדים אנו על המגעים שקיימו משכילי וילנה עם לילינטל קודם שליחותו.⁶⁹ מסתבר כי על רקע השמועה בדבר קשריו של לילינטל עם אוברוב, ניסו כמה ממשכילי וילנה להשפיע על עמדתו. מתוך העדות על מגעים אלה מסתמן אפוא קיטוב בין שני חוגים. עם החוג האחד נמנים המשכילים בני הדור הישן כגון בן-יעקב, גינצבורג ורוזנטל. אלה דגלו במדיניות זהירה ומתונה. ואילו החוג השני, המורכב מצעירי המשכילים, הצטיין בהלך-רוח ראדיקאלי ושאף לתמורה מידית, שתושג באמצעי כפייה. בעוד שהצעירים ביקשו כי הממשלה תאסור על קיום מערכת החינוך המסורתית ותאלץ את כלל היהודים להיזקק לבתי-הספר החדשים, סברו המתונים כי יש לפתח את בתי-הספר המתוקנים צעד-צעד, בלי לפגוע בשלב ראשון בחינוך המסורתי.⁷⁰

לילינטל בחר כשותפים לפעולתו את בני המחנה המתון. מסתבר כי פעל כך לאור ההנחיות של אוברוב, שהעדיף בשלב זה פעולה בדרך השכנוע. לפיכך, עם בואו לוילנה פתח לילינטל בסדרה של מגעים עם ראשי הקהילה ונכבדיה, תוך שיתוף-פעולה עם רוזנטל ואחרים מבין הנכבדים ובעלי-ההשפעה שבקרבת המשכילים.⁷¹ מטרתם של מגעים

68 אוסף גינצבורג, תיק 21.

69 בהמשך מכתבו הנ"ל של בן יעקב נזכרת התכתבות בין רוזנטל ללילינטל. על חליפת-מכתבים בין לילינטל לרמ"א גינצבורג ראה: מגיד אמת, עמ' 5.

70 ההבחנה המוצעת בין 'מתונים' ל'ראדיקאליים', מתייחסת לעמדות השונות שרווחו בין משכילי וילנה באשר לאופן הנהגת הריפורמה בחינוך. ואולם, אין בכוונתנו להציע כאן הבחנה טיפולוגית כוללת.

71 שיתוף-הפעולה של לילינטל עם רוזנטל, וכן עם צבי הירש קצנבלוגן, מתואר במכתבו של רש"י פין אל ח"ל קצנבלוגן, לעיל, הערה 64.

אלה היתה להכשיר את הקרקע לקראת אסיפת-הקהל בה עמד לילינטל להציג רשמית את דבר שליחותו.⁷²

בפני באי האסיפה טען לילינטל כי שליחותו אינה נושאת אופי רשמי. מטרתו להשיא עצה טובה ולשדל את ראשי-הקהילה לפעול מרצונם החופשי. לאחר שתיאר את כוונות הממשלה ביחס לריפורמה בחינוך הוסיף לילינטל והזהיר בשמו של אוברוב כי אם ימאנו היהודים לייסד בתי-ספר ההולמים את 'רוח הזמן', תייסד אותם הממשלה בעל-כורחם. על-פי עדותו של לילינטל נשמעו באסיפה שתי הסתייגויות. האחת הטילה ספק בכנות כוונותיה של הממשלה וטענה כי המגמה האמיתית העומדת ביסודן היא המרת הדת. חשד זה התבסס, בין השאר, על מדיניות הרדיפות שנקטה ממשלת רוסיה כנגד הכיתות הפורשות מן הכנסייה היוונית-אורתודוקסית. אין צריך לומר שגזירת הגיוס לצבא וכל הכרוך בה היו עשויים לסייע להערכה זו.⁷³ ההסתייגות השנייה התייחסה אל התוצאות הצפויות מן הריפורמה בחינוך לאור הנסיון של יהדות גרמניה. בתגובה על החששות והחשדות שהעלו משתתפי האסיפה טען לילינטל:

השאלה שעלינו לשקול היא זו: כלום יכולים אנו לעקוף את הסכנה המאיימת על-ידי התשובה חסרת התוחלת כי אין לנו ענין בהצעות הממשלה? ... וכי מה נרוית על-ידי התנגדות? נגרום למורת רוח מצד הממשלה כלפינו ... ונחשוף את עצמנו לסכנה חמורה עוד יותר ...

לילינטל סיכם את דבריו בטיעון כי בנסיבות הקיימות, הצעד הנכון ביותר הוא שהיהודים יקבלו עליהם הקמת בתי-ספר שיפעלו על-פי תכניותיהם-הם, במימנם ותחת השגחתם. יוזמה זו תזכה באישור מיניסטריין החינוך, תזכה את היהודים באהדת השלטונות ותמנע התערבות נוספת מצדם. האסיפה הסתיימה בלא קבלת החלטה. ואולם, בדיונים שהתנהלו בימים הבאים סוכם כי קהילת וילנה תיטול על עצמה הקמת בתי-ספר מתוקנים שימומנו מקרנותיה שלה. סיכום עקרוני זה היה טעון עדיין אישור רשמי מטעם אסיפת-הקהל.⁷⁴

המבקש לתהות על משמעות התגובה של מנהיגי קהילת וילנה ליוזמת הממשלה, חייב לתת את הדעת על מורכבות הדילמה אשר בפניה הועמדו. ראשית, עלתה שאלת עמדתם העקרונית ביחס להנהגת חינוך 'מתוקן' ברוח ההשכלה. ואולם, בנסיבות הנדונות אי-

72 תיאור מהלך האסיפה שיבוא להלן מבוסס על: לילינטל, זכרונות, עמ' 263—268.

73 על הלכיה-רוח שרווחו בציבור היהודי ביחס למשטרו של ניקולי בכלל וגזירת הגיוס בפרט, ראה: א' צ'ריקובר, ההמון היהודי, המשכילים והממשלה בימי ניקולאי, בתוך: צ'ריקובר, יהודים בעתות מהפכה, תל-אביב 1957, עמ' 107—126. נדפס לראשונה: ציון, ד (תרצ"ט), עמ' 150—169.

74 ראה: חזון למועד, ב, עמ' 21. במכתב מכ"ה באדר תר"ב, המיועד ל'ידידי היקר לי' — ככל הנראה תי"ל קצנלבוגן — אוסף גינזבורג, תיק 17/2, כותב רש"י פין כי הוסכם שקהילת וילנה תקצה מקרנותיה סך 3,000 רובל למימון בתי-הספר החדשים.

אפשר היה להסתפק בשאלה זו בלי לתת את הדעת על התוצאות האפשריות של ריפורמה שכזו לאור כוונות הממשלה מחד ומגמות המשכילים מאידך. לבסוף, אי-אפשר היה שלא לשקול בכובד-ראש את התגובה הצפויה מצד הממשלה במקרה שידחו את הצעותיה. והנה, בעוד שחוגי החסידים התייחסו אל כל מה שקשור בהשכלה ובחכמות חיצוניות בשלילה חד-משמעית, הרי בקרב היהדות המתנגדית לא היתה בנדון זה עמדה אחידה. בקהילות ליטא היה חוג מסוים של אנשים שעסקו, במידה זו או אחרת, באותם חכמות ומדעים שביקשה ההשכלה לכלול בתכנית-הלימודים המתוקנת. מהם בקיאים במקרא ובדקדוק הלשון העברית שאף ה'ביאור' של מגדלסון נכלל בספרייתם, מהם שקנו ידיעה בלשונות זרות לרגל מסחרם, מהם שעסקו בספרות ה'חקירה' של ימיהיננים ומהם בעלי ידיעה מסוימת אף במה שהיו מכנים אז 'חכמות חיצוניות'⁷⁵. החוג שתואר לעיל, ואשר נכנה אותו לצורך הדיון כחוג ה'מתונים' שבמחנה המסורתי, היה כמדומה המשך למגמה הרוחנית-תרבותית שהיתה קיימת ביהדות פולין-ליטא עוד במחצית השנייה של המאה הי"ח וביהדות רוסיה של ראשית המאה הי"ט. הכוונה היא לשכבה דקה של אנשים, מהם רבנים ומגידיים, שעם היותם מעוגנים בהווייתם הדתית והחברתית בתחומיה של החברה המסורתית, נטו להרחבה ולגיוון של תחומי הפעילות הרוחנית-התרבותית שלהם מעבר לד' אמות של הלכה, וגילו אף פתיחות מסוימת להלכי-רוח ולהלכי-מחשבה חדשים. בין הדמויות הבולטות שגלמו מגמה זו, ניתן למנות את הגר"א, ר' שלמה מחלמא בעל 'מרכבת המשנה', ר' ישראל מזמושץ', ר' שלמה דובנא, ר' ברוך משקלוב, ר' יחזקאל פייוויל בעל 'תולדות אדם', ר' מנשה מאיליה, ועוד⁷⁶. הדמות המסמלת כמדומה את הרציפות שבין שלביה המוקדמים של התופעה שאנו דנים בה והמשכה לקראת שנות הארבעים של המאה הי"ט, אינה אחרת מאשר הרב אברהם אבלי מפאסוואהל, מי ששימש כאב"ד של וילנה במשך כשלושים שנה עד פטירתו בשנת תקצ"ו (1836)⁷⁷. הרב אבלי, מי שנמנה על חוג מעריציו של הגר"א ותמך בהקמת הישיבה בוולוז'ין בראשית המאה, הוא זה אשר בשנת 1828 סמך ידיו על 'תעודה בישראל' לריב"ל⁷⁸. אין צריך לומר כי הסכמה זו אינה משקפת

75 מן הבולטים שבין אישים אלה ניתן להזכיר את ר' דוד לוריא מביכוב ישן (ראה עליו: הלל נח מגיד שטיינשניידער, עיר וילנא, וילנה תר"ס, עמ' 157–159 [להלן: עיר וילנא]; תולדות הרד"ל, בתוך: ר' דוד לוריא, קדמות ספר הזוהר, מהדורה מצולמת, ניו-יורק תשי"א; ש' גינז בורג, כתבים היסטוריים, תל-אביב תש"ד, עמ' 28 ואילך); ואת ר' יעקב בריט מווילנה (ראה: משה יהודא באריט, ס' תולדות יעקב, וילנה תרמ"ג; ב' דינור, רשימה אוטוביוגרפית של ח"ז מרגוליות, העבר, טו, תשכ"ח, עמ' 254 ואילך).

76 אין צריך לומר כי אישים אלה נבדלו זה מזה באשר לטיב ומידת זיקתם אל המגמות החדשות שצוינו לעיל.

77 ראה: רש"י פין, קריה נאמנה, וילנה תרע"ה, עמ' 244.

78 ההסכמה נדפסה במהדורה הראשונה של תעודה בישראל, וילנה והורדנה תקפ"ח. ר' אברהם אבלי אף כתב הסכמה לספרו של מ"א גינזבורג, גלות הארץ החדשה, וילנה 1832. כמו כן הוסיף הרב אבלי הסכמה לספר תולדות אדם של ר' יחזקאל פייוויל, הכולל הטפה לתיוקן

זהות השקפות בין הרב אבלי לריב"ל; ואולם, הפרוגרמה המשכילית אותה ניסח ריב"ל ב'תעודה' בנימה מרוסנת ומאופקת, תוך מאמץ מכוון לשבר את אוזנם של נושאי המסורת, נראתה לו לרב אבלי כראויה לתמיכה.

האישים שמנינו לעיל כנושאי המגמה התרבותית החדשה בקרב החברה המסורתית נדונו לא מעט בהיסטוריוגרפיה ויש שהגדירו אותם כ'מבשרי' או 'חלוצי' ההשכלה ברוסיה.⁷⁹ נראה לנו כי פרשה זו עדיין צריכה ליבון והארה, הן מצד אופיה וייחודה, הן מצד זיקתה להשכלה המאוחרת, וביותר מצד גלגוליה בתוך היהדות המסורתית גופה. לשם כך דרוש מחקר מיוחד שאין מקומו כאן. בהקשר זה נוסיף הערה אחת השייכת לענייננו: דומה כי אותה מגמה הלכה ואיבדה את חיוניותה בתהליך הדרגתי שהקביל לתהליך צמיחתה של תנועת ההשכלה ברוסיה ולהתגבשות הפער בינה לבין המחנה המסורתי.⁸⁰ עם זאת, תהא זו טעות להניח כי עקבותיה נעלמו כליל. כאמור, בשנות הארבעים היו בוויילנה, ובמידה מסוימת אף בקהילות אחרות של ליטא, אנשים שניתן לראותם כממשיכי אותה מגמה.

מסתבר כי 'מתונים' אלה, היו עשויים לתמוך בתיקון סדרי החינוך במקרה שהיוזמה היתה יוצאת מתוך המחנה המסורתי עצמו. ריפורמה מעין זו היתה שונה אולי מזו שביקשו לחולל המשכילים בהיקפה ובאופיה, וביותר מצד המניעים האידיאולוגיים המפרנסים אותה. עם זאת, הדעת נותנת כי אף ה'מתונים' שבמחנה המסורתי כלל לא נלהבו לסמוך את ידיהם מלכתחילה על ריפורמה מטעם הממשלה המסתייעת במשכילים. ואולם מסתבר כי כאשר בדיעבד עמדה ריפורמה משכילית זו על הפרק, היתה עמדת ה'מתונים' כלפיה נוחה יותר מזו של אלה ששללו את מגמות ההשכלה ותכניה מכל וכל.⁸¹

כזכור, הושמעה במהלך האסיפה של נכבדי וילנה הטענה כי הלך המר של תנועת ההשכלה בגרמניה חייב לשמש אות-אזהרה מפני הנהגת השכלה כללית ברוסיה. דומה כי טיעון זה משקף מרכיב אופייני בלבטיהם של בני המחנה המסורתי. שכן, מי שביקש לגבש עמדה ביחס לפרוגרמה החינוכית של ההשכלה ברוסיה בשנות הארבעים, אי-אפשר היה לו להתעלם מן הנסיון ההיסטורי של יהדות גרמניה.⁸² מאלפים בהקשר זה הדברים

סדרי החינוך (ספר תולדות אדם נדפס לראשונה בדיהרנפורט תקס"א; הסכמת הרב אבלי נוספה במהדורות מאוחרות יותר).

79 ראה: צינברג, ג, עמ' 299 ואילך; מאהלר, ד, עמ' 14 ואילך.

80 ראה בנדון זה הסברו של רש"י פין, שפה לנאמנים, עמ' 142 ואילך; "דור דור ודורשו", הכרמל, ד (תרל"ט), עמ' 575–582, 585.

81 בנכונותיו מונה לילינטל בין התומכים בתכניתו את הרב ישראל גורדון. זה האחרון, אף-על-פי שהיה רב מטעם הממשלה, היה מקובל על כלל הקהילה. כמו כן מספר לילינטל כי אחד המגידים בעיר נשא דרשה בזכות תכניתו (לילינטל, זכרונות, עמ' 268–269, 280–281). על תמיכה מסוימת בתיקון סדרי החינוך מצדו של ר' אברהם עפרון, שנמנה עם זקני העדה, ראה: אברהם יעקב פפירנא, כל הכתבים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 200.

82 על תגובה מודעת של יהודי ליטא ל'השכלת ברלין', ראה: ר' ברוך הלוי אפשטיין, מקור ברוך, וילנה תרפ"ח, ב, עמ' 1020 ואילך (פרק יב, סעיף א) [להלן: מקור ברוך].

ששמע לילינטל מפיו של מגיד קהילת וילנה. מגיד זה, אשר לילינטל אינו נוקב בשמו, הינו ר' שלמה זלמן, בנו של ר' יחזקאל פייוויל ששימש אף הוא כמגיד-מישרים של קהילת וילנה.⁸³ במהלך השיחה טען המגיד כי הוא עצמו מצוי בספרות 'חקירה' ויודע אף להעריך את החשיבות של לימוד לשונות זרות. ואולם, פריקת עול המצוות שחלה ביהדות גרמניה, מלמדת כי מוטב לה ליהדות רוסיה שלא להנהיג תיקונים בסדרי החינוך המסורתי. דומה כי בעמדתו של ר' שלמה זלמן, יש ביטוי לתמורה שחלה בקרב כמה מבני הזרם המתון יחסית במחנה המסורתי. שהרי אביו של מגיד זה, הטיף בספרו 'תולדות אדם' בעד הנהגת תיקונים בסדרי החינוך והלימוד.⁸⁴ ודאי כי עמדת האב בנדון זה לא נעלמה מעיני הבן ומן הסתם אף טבעה בו את רשמיה. לפיכך, ניתן לתאר את התנגדותו של ר' שלמה זלמן להנהגת הריפורמה ברוסיה, כתגובה לגילויים של התערעורת המסורת ביהדות גרמניה.

דוגמה מאלפת להשפעת הנסיון של יהודי גרמניה על עמדתם של מנהיגי היהדות המסורתית ברוסיה כלפי ההשכלה יש במכתב של ר' אליהו רוגולר, מן הבולטים בקרב רבני ליטא ומי ששימש אחר כך כרבה של קאליש. במכתבו, שנועד לבטא את תגובת רבני רוסיה לאסיפת הרבנים הריפורמים בבראונשוויג בשנת 1844, הניח ר' אליהו קיומו של קשר מהותי בין השכלתם האוניברסיטאית של הרבנים הריפורמים ונסיונם להנהיג תיקונים בדת. לפיכך ראה ר' אליהו לנכון לגנות בהקשר זה את העיסוק ב'פילוסופיה' ובחכמות חיצוניות ולתבוע התמסורת בלעדית ללימוד התורה.⁸⁵ אף שבמכתבו אין ר' אליהו מתייחס לשאלה של הנהגת השכלה כללית בקרב יהודי רוסיה, נקל לשער מה היתה עמדתו בנדון. הדעת נותנת כי אף רבים אחרים מקרב מנהיגי היהדות המסורתית נטו להקיש ממה שאירע לפי הערכתם בגרמניה, על העמדה שיש לנקוט כלפי הריפורמה בחינוך המוצעת ברוסיה.

כאמור, לא יכלה ההנהגה המסורתית להסתפק בקביעת עמדה ביחס להצעת הריפורמה גופה, בלי להתייחס לאפשרות כי השלטונות זוממים להשתמש בה כמכשיר למטרות המרה. חששות אלו, שהקיפו מן הסתם את כל הגוונים שבמחנה המסורתי, באו לידי ביטוי ברור באסיפה שתוארה לעיל. קשה להניח כי לילינטל הצליח להפיג חששות אלו מכל וכל; אף כי ייתכן שלהבטחתו כי ימשוך ידיו מן התכנית אם ייוודע לו כי יש יסוד לחששות

83 על מהלך השיחה ראה: לילינטל, זכרונות, עמ' 294–298. על ר' יחזקאל פייוויל ועל בנו ר' שלמה זלמן (שנקרא גם זאב וולף), ראה: ספר עיר וילנא, עמ' 87–91. ר' יחזקאל פייוויל שימש כמגיד-מישרים בוויילנה עד לפטירתו בשנת תקצ"ג. בשנת תקצ"ד נתמנה בנו במקומו (נוסח המינוי של ר' שלמה זלמן כמגיד ונאמן ח"ק של וילנה הועתק מתוך פנקס ח"ק גחש"א של וילנה בידי ישראל קלוזנר ונמצא בתיק מסמכי "קלוזנר, בארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים).

84 ראה: ספר תולדות אדם, דיהרנפורט תקס"א, פרק ג, שם מצטט דברי ביקורת על סדרי החינוך (עליהם הסתמך גם: ריב"ל, תעודה בישראל, עמ' 24 ואילך). אופי זיקתו של ר' יחזקאל פייוויל להשכלה טרם נתברר בספרות המחקר.

85 ראה: ר' אליהו רוגולר, ספר יד אליהו, ורשה תר"ס, א (חלק הפסקים), עמ' 32–35.

אלו היתה השפעה מרגיעה. לאור השיקולים והספיקות שתוארו עד כה, אין ספק שאילו היו הדברים מסורים באמת להכרעתה החופשית של קהילת וילנה, היו מנהיגיה דוחים את הצעותיו של לילינטל. ואולם, בכורח הנסיבות שבמסגרתן התרחשו הדברים, צצה בהכרח השאלה: מה תהיה תגובת השלטונות במקרה של סירוב מצד הקהילה? בנדון זה השתכנעו כנראה מנהיגי וילנה מגירסת לילינטל, שנתמכה מן הסתם על-ידי רוזנטל, כי במקרה של סירוב מצד הקהילה תבצע הממשלה את הריפורמה בסדרי החינוך בדרכה שלה ובאמצעי-כפייה.

את התגובה של מנהיגי וילנה ליוזמת השלטונות יש לראות אפוא כפועל יוצא של שקלול הלבטים והעמדות, כאשר לחששות מפני תגובת הממשלה היה כנראה משקל מכריע. ההחלטה להקים מספר בתי-ספר מתוקנים נבעה אפוא משיקול טקטי שביסודו הגישה כי מוטב להסכים לריפורמה מוגבלת בהיקפה ומתונה באופיה שתמומן על-ידי הקהילה ותהיה נתונה במידה מסוימת לפיקוחה, מאשר לגרום, על-ידי סירוב, לריפורמה כפויה המקיפה את כלל מוסדות החינוך ואשר הפיקוח עליה יימסר לידי המשכילים ונציגי השלטון בלבד. היתה זו אפוא העדפה מחושבת של הרע במיעוטו. ואולם, דומה כי הכרעה מעין זו היתה בלתי-אפשרית אילו הנהגת המחנה המסורתי בוילנה היתה מלוכדת בדיעה כי בעצם הריפורמה בחינוך יש פגיעה חמורה בערכי המסורת. לשון אחרת: אף השיקול הטקטי של העדפת הרע במיעוטו היה אפשרי רק מחמת השפעתם של ה'מתונים', שמלכת-חילה ראו חיוב מסוים בתיקון סדרי החינוך. ראייה לסברתנו זו יש כמדומה בתגובה השונה בתכלית לה זכו הצעותיו של לילינטל במינסק.

לילינטל עזב את וילנה בדרכו למינסק בכ"ד באדר תר"ב⁸⁶. שלא כבוילנה, נתקבל במינסק ביחס צונן ומסויג. בקרב יהודי מינסק החלה פעילות קדחתנית שתכליתה לגבש חזית מלוכדת של התנגדות להצעותיו. בין ראשי הפעילים מונה לילינטל בזכרונותיו את המלמדים. אלה חששו, לדבריו, כי פרנסתם תתקפה. לילינטל מוסיף ומספר כי אף גדולי-התורה נרתמו למערכה באיימם בחרם על כל מי שיתמוך בתכנית הריפורמה. ביום השבת נערכו בעיר אסיפות רבות שמכולן בקע קול אחד: דחייה מכל וכל של ההצעות לשינוי סדרי החינוך. נוכח עמדה שלילית זו, ביקש לילינטל להסתמך על התקדים של וילנה. על כך השיבו לו אנשי מינסק כי היענותה של וילנה לתכנית הריפורמה היא תוצאה של תככי ה'ברלינרים', היינו המשכילים. אלה הצליחו להפחיד את ראשי-העדה ולגרום לכניעתם. ואולם מינסק מוכנה לשאת בייסורים ולהעמיד מופת של קידוש ה' לשאר קהילות רוסיה. מינסק לא תיכנע!⁸⁷

86 על-פי מכתב רש"י פין, לעיל הערה 74.

87 ראה: לילינטל, זכרונות, עמ' 306–309.

עדות נוספת, המשלימה ומאשרת את גירסתו של לילינטל, יש באחד ממכתביו של מגדלשטאם:

... ואך אחרי עמל ויגיעה רבה עלת בידו לאסוף אספה לדבר עמם בקהל... ויהי אך החל לפתוח שפתיו לאמר להם כזאת וכזאת, ורבים מהעדה העיוז בפניו לאמר: "שקר אתה מדבר, לא שלחך המיניסטער", ויש מהם אשר דברו אתו קשות לאמר: "מה לך עוכר ישראל כי באת אלינו לבלע את הקדש, ולהשחית את בנינו וצעי-רינו? הלהמר את דתנו אתה אומר, כאשר המרת את דת אחינו בוילנה?!" והטובים מהם נגשו אליו ויועצו אותו דבר "חדל לך מזאת, כי אם גזירה היא מאת המלך לתת תורה חדשה לבנינו — הלא יש ויש אתנו ריקים ופוחזים רבים אשר נוכל לקחת אותם בכסף מלא — לתתם תחת בנינו בבתי-הספר... אבל לשמוע בקול המדיחים אותנו מאמונתנו, ולקחת בידינו את זרענו ולתתם למולך ההשכלה, שקוף בני ישראל לא נעשה!"⁸⁸

את השוני הבולט בין תגובת אנשי מינסק לבין זו של אנשי וילנה מסביר לילינטל בתארו את מינסק כמבצר ההתנגדות להשכלה.⁸⁹ ואכן, אף מקורות אחרים מלמדים כי המשכילים המעטים שישבו בשנות הארבעים במינסק, היו מבודדים ונתונים ללחץ מעיק מצד הרוב המסורתי.⁹⁰ אמנם, במאמר שפרסם סמוך לאחר מעשה, סיפר לילינטל כי במינסק דחו את תכנית הריפורמה בטענה כי מתן חינוך מתוקן בלא שוויון-זכויות עלול לגרום להמרת הדת. ואולם, אם תפטור הממשלה את היהודים מן ההגבלות החלות עליהם, יקבלו את תכנית הריפורמה ברצון.⁹¹ קשה לקבוע מה מידת הכנות שהיתה בדברים אלה. אפשר כי טיעון זה ביטא נאמנה את עמדת המתונים המעטים שביין יושבי מינסק. ואולם, אפשר גם שהיתה זו העמדת פנים. אולם אף אם היו במינסק מעטים שהגיבו במתינות על יוזמת הממשלה, היה זה הרוב ששלל את מגמות ההשכלה בתכלית, אשר הכריע את הכף.⁹²

88 חזון למועד, ב, עמ' 26. אפיוודה המשקפת תגובתם של יהודי מינסק לשליחות לילינטל סיפר ל' לבנדה: "כי הימים אשר עשה ליליענטאל במינסק היו מלמדי דרדקי מכנסים את תלמידיהם — עולליהם לעת ערב אל בית הכנסת הגדול להגיד תהילים ולענות אמן בכל כחם ולהתפלל לה' כי ישמע לתפלתם, תפלת עוללים ויונקים, כי יחלצם ויפלטם מפגע רע זה וממשלתו הארורה". לבנדה, שהיה אז בן שבע, נמנה עם המתפללים. מובא בספר מקור ברוך, ד, עמ' 1918–1919, בהערה.

89 ראה: לעיל, הערה 87.

90 כך עולה ממכתביו של י' לבנדה אל יעקב קצנלסון — אוסף גינזבורג, תיק 17/4.

91 ראה: 605, p. 1842, *Allgemeine Zeitung des Judentums*, 1842, M. Lilienthal, והדברים

מובאים על-ידי: 35–36, p. 1944, *The Jews in Russia*, I, New Haven 1944, L. Greenberg,

92 גינזבורג נוטה לזהות את ההתנגדות לילינטל במינסק עם עמדת המלמדים, ומציין כי בשכבת

ההנהגה היו שהתייחסו אל תכניתו בחיוב (ראה: ש' גינזבורג, כתבים היסטוריים, עמ' 228 ואילך). ואולם, גינזבורג אינו נותן הסבר לעובדה כי שליחות לילינטל במינסק נכשלה בסופו של דבר.

מתברר כי כאשר הזמינו מנהיגי מינסק את לילינטל לבקר בעירם ביקשו לבחון לא רק את תוכנה המדויק של שליחותו, אלא גם — ואולי בעיקר — באיזו מידה גושאת שליחות זו אופי רשמי⁹³. יהיה זה סביר להניח כי במינסק, כמו בוויילנה, הציג לילינטל את שליחותו כמתן עצה טובה שעל-ידי קבלתה אפשר יהיה למנוע התערבות ישירה מטעם השלטונות. ואולם, הטקטיקה שהוכיחה עצמה בוויילנה נכשלה במינסק. כי שלא כבוויילנה, התייחסו מנהיגי מינסק בספקנות אל הטענה כי דחיית תכניתו של לילינטל תגרור אחריה בהכרח התערבות ישירה מצד הממשלה. מכיוון שאל עצם הריפורמה בחינוך התייחסו בשלילה גמורה, לא היה כל טעם להיענות להצעות לילינטל 'מרצון'. שהרי ממה נפשך: אם מאון לילינטל לא יביא אחריי כפיית הריפורמה על-ידי השלטונות, מדוע יכנעו לילינטל? ואם אכן תתערב הממשלה, דיה לגזירה בשעתה!

השמועות על מה שאירע במינסק הפיחו רוח חדשה בקרב אותם חוגים בוויילנה שהתנגדו לקו המתון שנקטה ההנהגה. אלה החלו עתה לגבש תנועה של התנגדות ומחאה כלפי לילינטל ותכניתו⁹⁴. אופוזיציה זו עתידה היתה להתגלות במלוא-כוחה בחול-המועד פסח, בשעה שאסיפת-הקהל התכנסה כדי להכריע סופית בעניין הריפורמה. את השבועות שונתרו עד חג-הפסח ניצלו מתנגדי ההשכלה לכיבוש דעת-הקהל לקראת יום-המבחן. לילינטל מתאר בזכרונותיו את תנועת ההתנגדות כתנועה של ההמון המונהגת על-ידי המלמדים. אלה האחרונים פעלו בבתי-המדרש כדי לגייס לצדם תמיכה רחבה ככל האפשר. בעיר אף נפוצו שמועות שונות שהגבירו את המתיחות עד כי ראש-המשטרה החליט להיות נוכח באסיפת-הקהל. ביום הראשון של חג-הפסח נערכו בעיר אסיפות רבות ובהן שוב התבלטו המלמדים כראשי-המדברים. הדוברים שיבחו את תגובת אנשי מינסק, ואילו את עמדת הנהגתה של וילנה הוקיעו כמוגת לב. לטעמו של לילינטל היתה תעמולת המלמדים מבוססת על ליבוי יצרים והסתה.

העובדה כי המקורות המשכיליים מבליטים את חלקם של המלמדים כמנהיגי תנועת ההתנגדות איננה נעדרת מגמתיות⁹⁵. אלה פעלו כביכול שלא לשם שמים ורק הסכנה שיאבדו את מקור-מחייתם עמדה לנגד עיניהם. סביר להניח כי חשש זה אמנם הטריד את המלמדים ואף דרבן אותם לפעולה. עם זאת, אין כל סיבה לחשוד בהם שלא ראו את מאבקם כמלחמת-קודש להגנת המסורת מפני המתנכלים לה. תהא המוטיבציה של המלמדים אשר תהא, העובדה המרשימה היא כי מנהיגי ההתנגדות להצעות הממשלה, ומן הסתם

93 ראייה לכך יש במכתבו של ישראל פיימער: "...ממינסק קורא קול כי החכם ליליענטאהל כתב אליהם מכתב בקשה ע"י הגוברנאטאר, והיתה תשובתם כה 'אם מטעם המלך באת אלינו מדוע זה נבדלים אנחנו — לרע או לטוב מכל המון בני ישראל... ואם אך מידך אנו נפקדים, הננו אומרים לך שלא נשמע ולא נאבה לדבריד'...". — אוסף גינזבורג, תיק 17/4.

94 ראה: לילינטל, זכרונות, עמ' 312—313.

95 אף מנדלשטאם מדגיש חלקם של המלמדים. ראה: חזון למועד, ב, עמ' 30.

נמנו עליהם גם אנשים שלא עסקו במלמדות, הצליחו לגייס את תמיכת המוניה של וילנה, אלה שלא היו אמורים כלל לחוות דעתם באסיפה ואשר איש לא שאל לעצתם. כאמור, נקבעה האסיפה ליום א' דחול-המועד. המשכילים, בסיוע השלטונות, דאגו בעוד מועד לקבוע שיטת הצבעה שתבטיח הכרעה חיובית. כל אחד מחברי האסיפה היה אמור לחוות דעתו בכתב. ההנחה היתה שמחמת יראת השלטונות לא יעז איש להצביע כנגד תכנית הריפורמה⁹⁶. בשעה היעודה התמלא אולם-האסיפה כשבחוץ, בשולחון, הצטופף קהל אלפים. לילינטל מתאר את ההמון הסוער שצבא על בניין האסיפה כמי שהיה מוכן לכפות את רצונו בכוח אך לא היה מוכן להאזין לטיעונים של היגיון. האסיפה עצמה התנהלה באי-סדר כשהמתיחות וההתרגשות גוברות בהתמדה. הנואמים, שדבריהם נשמעו אך בקושי, הוקיעו את תכנית הריפורמה ותארוה ככפירה. כאשר גברה המהומה, החליט ראש-המשטרה כי מן ההכרח לפזר את האסיפה ואת הקהל שצר עליה, שאם לא כן עלול הוא למצוא עצמו אשם בכך שהרשה התפרצות מהפכנית. לפיכך עצר את אחד הפרנסים והורה למכבי-האש לפזר את ההמון בסילוני-מים עזים⁹⁷. על סערת רוחו של ההמון שניצב ליד בניין האסיפה מספר מנדלשטאם :

...החייט אמר: לנקר עיניו במחטו, הסנדלר: לרצע את אזנו במרצע, הטבח: לשבור עצמיו ולשסעו כשסע הגדי על קרבו וכרעיו, המסגר: לסגור את פיו במנועול אשר לא יפתח; כן דברו עתק איש את רעהו, והמלמדים בתווך אמרו: חזקו אחינו! חזקו בעד עמנו ונערינו! ואל תאבד תורה! ולא תאבד אמונה! חזקו ונתחזק בעד מנהגי אבותינו! אין לנו חלק בלייענטהאל! ולא נחלה בעדתו! ולדעת דרכם לא חפצנו! וכל העם קוראים אחריהם 'לא חפצנו! לא חפצנו!'... הדבר בא לאזני הגוברנער וישלח את פקידו הפאליציא-מייסטער, לאמר להם כי כקושרים ישימם בבית המהפכת ויאסרם במאסר, אם לא ישובו וינחו איש על מקומו; אכן מי זה יעצור בעד אספסוף כזה? אך לשוא קצף וקלל הפקיד על ההמון, ואף לשוא שלח את שוטריו להשחית ולהכות בעם בלי חמלה, והמה קראו ולא דמו 'לא חפצנו! לא חפצנו!'...⁹⁸.

על אף נסיונם של לילינטל ומנדלשטאם לתאר את מתנגדי הריפורמה כהמון גס וקנאי, משולת רסן וגלעג, צפה ועולה תמונה שונה מבעד למלותיהם. דומה כי לפנינו תופעה גדירה למדי ויוצאת דופן בתולדות יהודי רוסיה במהצית הראשונה של המאה הי"ט. המון בעלי-המלאכה והסוחרים הזעירים, אלה שבימים כתיקונם היו נעדרים משקל והשפעה בחיי-הקהילה, התלכדו לתנועת-מחאה ספונטאנית הפועלת מחוץ למוסדות הקהילה ומעבר

96 ראה: שם, שם.

97 ראה: לילינטל, זכרונות, עמ' 315—316.

98 חזון למועד, ב, עמ' 30—31.

לדפוס ההכרעה המקובלים. המון זה, שהונע בכוחה של דביקות ונאמנות לערכי-המסורת, הדביר בעוצמת לחצו את עמדת ההנהגה שהודרכה על-ידי שיקולים של מתינות וזהירות. מסתבר כי היחס המתון כלפי הריפורמה בחינוך לא היה נחלת השכבות הרחבות של הציבור והצטמצם רק בקרב חוג מסוים מתוך השכבה האמידה והמלומדת. ובאשר להערכת הריפורמה 'מרצון' כרע במיעוטו, מתוך חשש לתגובת השלטון במקרה של דחייתה; שיקול מפוכת זה אופייני להנהגה הנושאת תדיר בעול האחריות של ייצוג היהודים כלפי השלטון-נות. שיקול מעין זה לא הלם את רוחו הנסערת של ההמון. ולבסוף, הדעת נותנת כי בהתפרצותם הנסערת כנגד הצעות הממשלה בתחום החינוך, נתנו המוניה של וילנה ביטוי למורת-רוחם כלפי מדיניות הדיכוי של ניקולי בכללותה, וכלפי המימסד הקהילתי שהיה מופקד על ביצוע מדיניות זו⁹⁹.

אף ששליחותו הראשונה של לילינטל בוילנה הסתיימה לכאורה בלא תוצאות, תהא זו טעות להתעלם מן הרשמים העמוקים שהותיר המאבק בין המחנות. את הלכי-הרוח שפקדו את מחנה המשכילים לנוכח הפעילות שהתרחשה מסביב לשליחותו של לילינטל, ניתן לתאר כ'צהלת קרב'. אלה דברי המשכיל חיים יהודה ליב קצנלבוגן, הכותב באותם ימים מהורודנה אל שמואל יוסף פין בוילנה: "...מה אומר לך ידידי צרת נפשי אשר מרחוק אשמעה קול שופר תרועת מלחמת הבערות הנושנה עם העלמה 'השכלה'..."¹⁰⁰. ואלה דברי תשובתו של פין:

...צרת נפשך אדע בעמך מרחוק מבלי לעזור אל מול פני המלחמה החזקה — אמנם גם אנכי אף בהיותי קרוב אל מקום המערכה הנגי שבת ויושב בטל — אחדים מאנשי עירנו היו הלוחמים לנו — ואנחנו החרשנו, וגם מעיר לעזור לא הייתי — הלוחמים רצו להתעטר בור הנצח העצה והגבורה כאחד — אך יהי להם את אשר להם, יהיה הכבוד והגדולה והעושר — ולדור הבא חכמה השכלה ואושר¹⁰¹.

הששון אלי קרב, העולה מתלונת קצנלבוגן ופין על שנבצר מהם לקחת בו חלק, מלמד על תחושת העוצמה החדשה שפיעמה בהם בהיותם בני-בריתה של המלכות. זאת ועוד: מסתבר כי דימויי המלחמה בהם משופעים שני המכתבים, מעידים על חריפות המאבק שהתנהל בין המחנות.

99 כיצד נצטירה התפרצות ההמון נגד תכנית הריפורמה בעיני המשכילים ניתן ללמוד מאגרתו המליצית של ח"ל קצנלבוגן אל שמואל יוסף פין: "...והפעם גברה יד החושך על האור, אספו אספת נבערים מדעת לחוות משפט ישורון... יעיוז לשלוח ידם בכל סדרי קודש ויקר האומה פנימה לחללם, להמית את הדור עשירי טרם נולד, ולחנך את ילדי יום יום על ברכי אמותיהם כיד הסכלות או הגאון החופפת עליהם, ובחירי העם כעדת מצער מרחוק ישאו קול ואין שומע...". המכתב בתיק האוטוגרפים של ח"ל קצנלבוגן — אוסף שבדרון, המחלקה לכתבי יד, בית הספרים הלאומי בירושלים.

100 המכתב באוסף שבדרון, לעיל, הערה 99.

101 המכתב באוסף גינזבורג — לעיל, הערה 74.

המבקש לעמוד על המשקע שהותירה הפרשה הנדונה בחייהם של בני-התקופה חייב לתת את הדעת על עוצמת הרגשות ותסיסת הרוחות שהיו מסממניה האופייניים. לא נפרז אם נאמר כי בחוגי המשכילים פיעמו לעתים הרגשות הגבולות בתסיסה משיחית. כך, למשל, נזקק ישראל פיימער לחזון העצמות היבשות כדי לבטא את רגשותיו:

אחי! קול הפעמון המשמיע עת התחי' לעצמות היבשות מכל דבר שכל זה אלפיים, שמעתי בשמחת לבי... יקומו גויות המתים, יתעודדו מסטיני השכל, למען ידעו את מי הצדק, ולא יזידון עוד לדבר בשער על מושיע וצדיק החפץ בתצלחתם.¹⁰²

דברים אלה נכתבו ככל הנראה עוד קודם בואו של לילינטל לוויילנה. ואילו בשעה שנראה היה כאילו נחל לילינטל ניצחון בוויילנה, כתב שמואל יוסף פין כדברים האלה:

הימים האלה המה ימי לדת זמן חדש ותקופה חדשה בוויילנא — עוד ילחמו התווה והיש מלחמת-איבה, עוד יתאזרו בכל כח ועז הסדרים הישנים להתעודד על עמדם, והסדר החדש ברות ענק מתקומם מבין משואות החרבות, להפיל מעל ראשו מסורת הבלי שוא קדשו ברוב זקנתם — אך אחרי בלותם לא תהיה להם עדנה.¹⁰³

אף שאין בידינו עדויות ישירות על הלך-הרוחות במחנה המסורתי, אין ספק כי אף שם סערו הרוחות. תופעה זו עולה בבירור מתיאורי המשכילים על תנועת ההתנגדות להצעותיו של לילינטל במינסק וביותר מתוך תיאור הפגנת-המחאה בוויילנה. נקל לשער כי ככל שהתעצמו התקוות ותרועות-הניצחון במחנה המשכילים, כך גברו החששות והחרדה בקרב מתנגדיהם. הוא הדין כאשר נהפך הגלגל. כשיצא לילינטל את וילנה בידיים ריקות, שקעו המשכילים באכזבה הגובלת ביאוש. יתר-על-כן, היעדר כל תגובה מצד הממשלה חיזקה את רוחם של מתנגדי ההשכלה בעוד המשכילים —

אשר עמדו עד היום בעד הדבר הטוב ינערו את חצנם ממנו ויזורו אחור, מפני בשתם אשר ישבעו מהמון העם... עד כי היו כחגבים בעיניו ולמשל בפיו עד אפס מקום להחבא ולהסתיר מפני לעגו כל היום לאמר: איה מושיעכם?¹⁰⁴

בעקבות התבוסה בוויילנה יצא לילינטל לפטרבורג כדי לדווח לאוברוב על המוצאות אותו וכדי לבחון את האפשרות של המשך שליחותו. והנה, אף במהלך אותם החודשים בהם עשה לילינטל בפטרבורג, לא שכח המאבק. מן המקורות הידועים לנו עולים הדיה של 'מלחמת שמועות'. על רקע אי-הבהירות באשר לכוונותיה המדויקות של הממשלה וצעדיה העתידיים, הפיצו פעילי שני המחנות ידיעות שנועדו לחזק את רוח חבריהם לדיעה ולרפות

102 המכתב מופנה אל יעקב קצנלסון — אוסף גינזבורג, תיק 17/4.

103 המכתב באוסף גינזבורג, תיק 17/2.

104 חזון למועד, ב, עמ' 37.

את ידי יריביהם¹⁰⁶. שני הצדדים אף האשימו זה את זה בהלשנה למלכות. במכתב אל רונטל, מחודש יולי 1842, טען לילינטל: "...אויבינו אשר סבנו היו למשל ולשגיגה. המה הלשינו עלי ועל כולנו. אבל ד' הפיר עצתם..."¹⁰⁶. מאידך גיסא, בנו של ר' מנחם מגדל שניאורסון, מי שהיה רבם של חסידי חב"ד באותה תקופה, האשים את המשכילים כי הלשינו בפני השלטונות על אביו וחסידי¹⁰⁷. מסתבר כי יש מן האמת בטענותיהם של שני הצדדים.

דרך מזורה במקצת להלחם בתכנית הריפורמה בחינוך בחרו לעצמם כמה בעלי-בתים מיושבי וילנה בשגרם איגרת אל אביו של לילינטל, שישב אז במינכן¹⁰⁸. האיגרת, הכתובה בלשון מליצית אשר נימה של תקיפות ושל תחינה משמשות בה זו בצד זו, נחתמה בראשית חודש אב שנת תר"ב. מחברי האיגרת פותחים בתיאור קהילת וילנה כנושאת כתר התורה והאמונה. גדולתם של בני וילנה והישגיהם בלימוד התורה נעוצים בדביקותם במורשת-אבותיהם. בעקבות פתיחה אידיאלית זו עוברים כותבי האיגרת לתיאור המשכילים ומזימתם:

...אי לזאת יהמה לבנו ותסמר שערות בשרנו, וגחלים ילחטו בקרבינו, ויזלו דמע עפעפינו... כי קמו אנשי מזומה אשר רוח עושים בם. האומרים שוא מעשה עם יעקב. תוהו נחלתו. אבותיכם איה הם. הורישו לכם דברי בלע. ואתם שונים באולתם. הרפו ממעשיהם. עזבו דרכיהם... נתקו והשליכו מוסרותיהם. חזו לנו חדשות. וישן תוציאו מפני חדש. והיסודות המורשה לכם מאבותיכם הרחיקו. ותחתם נחליף ונייסד לכם חדשות.

תכנית הריפורמה בחינוך מתפרשת אפוא בעיני כותבי האיגרת כערעור אשיות המסורת! הם מוסיפים ומאשימים את המשכילים כי על-ידי העמדת פנים ותכסיסי מרמה הצליחו להוליך שולל וללכוד ברשתם כמה מן הישרים שבבני וילנה. טיעון זה מיועד כמדומה להסביר מדוע גם בתוך המחנה המסורתי נמצאה תמיכה מסוימת לתכנית הריפורמה. בכך יש אישור להנחתנו בדבר עמדת ה'מתונים' שבין נאמני המסורת בוילנה. להלן תוקפים מחברי האיגרת בחריפות את יומרתם של המשכילים לקחת לידיהם את מוסרות ההנהגה:

105 על מלחמת השמועות ראה: מכתב שכותרתו 'דברים נאמנים', המיועד ככל הנראה ליעקב קצנלסון — אוסף גינזבורג תיק 17/4; מכתב רש"י פין נ"ג — אוסף גינזבורג תיק 17/2.

106 מכתב לילינטל לרונטל, נכתב בפטרבורג ב-24 ביולי 1842 — אוסף גינזבורג, תיק 17/4.

107 ראה: יוסף יצחק שניאורסון, אדמו"ר ה'צמח צדק' ותנועת ה'השכלה', ניו-יורק תשל"ג, עמ' 11, 13 [להלן: הצמח צדק ותנועת ההשכלה].

108 ההבאות שלהלן על-פי העתק האיגרת שבאוסף גינזבורג, תיק 17/4. האיגרת נדפסה על-ידי ש' גינזבורג בתוך: *Publication of the American Jewish Historical Society*, XXXV, pp. 45-49. (1939).

הנשמע כזאת? מוכי העורון בסגורי הפתיות. ינהלו זכי הראות. הנראה כזה? מסובבים על דרך פיגולם. יניעו ראש על הדרת זקנים. אשר לא עמלו בתורה ולא נגה עליהם אור התלמוד ומשטייה. ינופפו זרועם על מלאים תבונה. לייסד חדשות אשר לא שער אבותינו ולא נשמע בגבולנו.

מטבע הדברים שבמאבק בין משמרים ומחדשים, תהיה שאלת הסמכות אחד ממוקדי-הוויכוח. על-פי אמות-המידה הנקוטות בידי נאמני המסורת נתפסה שאיפתם של המשכילים לשמש מורי-דרך לכלל ישראל, כיומרה מחוצפת. לילינטל עצמו מתואר באיגרת כאיש ישר-דרך ותמים אשר גלכד ברשת תכניהם של המשכילים. לפיכך, שוטחים בעלי האיגרת תחינה בפני אביו של לילינטל שישפיע על בנו לנתק בריתו עם המשכילים ולחדול מלשרת את עניינם.

מעניין הסברם של כותבי האיגרת כי מנהיגי וילנה הסכימו בראשונה לתכנית הריפורמה, מפני שהאמינו לתומם כי לילינטל מדבר בשם הממשלה. ואילו כאשר נוכחו כי הוא אך מכשיר בידי המשכילים, דחוהו. קשה לקבוע מה מידת הכנות שבדברים אלו. ייתכן שלאור שתיקת הממשלה בחודשים שלאחר תבוסת המשכילים בוויילנה, נטו כותבי האיגרת להאמין כי לא הממשלה היא ששלחה את לילינטל אלא הוא המנסה לעורר את הממשלה לפעולה בעצה אחת עם משכילי רוסיה. מאידך, אפשר כי טיעון זה אינו אלא העמדת פנים שנועדה לשמש מעין צידוק לכותבי האיגרת על פועלם כנגד תכניות הממשלה. כאמור, תמוהה במקצת עצם הפנייה לאביו של לילינטל. ייתכן כי כותבי האיגרת היו סבורים שמפאת גילו הצעיר נתון לילינטל להשפעת אביו, אך אפשר שצדק ש' גינזבורג בסברו כי איגרתם של שוללי ההשכלה לאבי לילינטל היתה בבחינת תגובה שכנגד לאיגרת ששיגרו לו משכילי דובנא¹⁰⁹. כך או כך נראה כי מחברי האיגרת מייצגים אותו חוג בקרב יהודי וילנה שהסתייג בתכלית ממגמות ההשכלה, ואשר על כן דעתו לא היתה נוחה מנכונות ההנהגה לשתף-פעולה עם לילינטל.

ה

מסעו השני של לילינטל בערי תחום-המושב נבדל מקודמו בשני דברים. האחד — השליחות נשאה הפעם אופי רשמי. טרם יצא לילינטל לדרכו הודיע אוברוב למושלים הכלליים ולמושלי-המחוזות על דבר השליחות וציווה עליהם לסייע בידו. לילינטל אף צויד בפטר-בורג במסמכים מתאימים¹¹⁰. השני — במוקד השליחות השנייה עמדה התכנית בדבר כינוס ועידת-רבנים בפטרבורג. בזכרונותיו טוען לילינטל כי היה זה הוא עצמו שהגה את הרעיון. בשעת שדיווח לאוברוב על כשלונם במינסק ובוויילנה טען כי בהיותו נוכרי וצעיר

109 ראה: שם, עמ' 44.

110 ראה: מכתב לילינטל לרוזנטל, לעיל, הערה 106; לילינטל, זכרונות, עמ' 29, 331—333. נוסח 'כתב הפקודה' שקיבל לילינטל מאוברוב מובא על-ידי מרגלית עמ' 37—39.

לימים לא זכה באמונם של יהודי ערים אלו. ואולם, אם תכונס ועידת-רבנים, שמשותפתה ייבחרו על-ידי היהודים עצמם, תיהנה ועידה זו מאמונם ותהיה לה הסמכות המתאימה לחולל את התיקונים הדרושים. אוברוב סמך ידו על ההצעה והיא אושרה אף על-ידי הקיסר. דומה שהרעיון לכנס אסיפת-רבנים, היא הוגו אשר יהא, התעורר בהשראת אסיפת-הנכבדים והסנהדרין שכינס בשעתו בפולין.¹¹¹

סמוך לראש-השנה תר"ג הגיע לליינטל לוילנה. עם הגיעו חיבר והוציא לאור קונטרס תעמולה בשם 'מגיד ישועה'.¹¹² בקונטרסו גולל את גירסתו שלו באשר למסעו הראשון וגורמי כשלונו, תיאר את דבר שליחותו החדשה והציג את ועידת הרבנים כבשורת ישועה שיהודי רוסיה חייבים לקבלה בשמחה ובהכרת תודה לקיסר. בזכרונותיו מספר לליינטל כי כאשר הציג בפני אסיפת-הקהל של וילנה את התכנית לכנס ועידת-רבנים, וכן את המסמכים בהם צויד בפטרבורג, הגיבו משתתפי האסיפה בפליאה ובתדהמה. חששותיהם נמוגו כלא היו והם הביעו את אמונם בו וכוונתם לסייע בידו. כנציגם לוועידת-הרבנים הציעו מנהיגי וילנה את ר' יצחק מוולוז'ין.¹¹³

ר' יצחק בר' חיים עמד אז בראש הישיבה שייסד אביו בוולוז'ין וכאביו בזמנו נחשב אף הוא לדברה ולמנהיגה של יהדות ליטא המתנגדית.¹¹⁴ בצדק הניח לליינטל כי לתמיכת ר' יצחק בעניין שליחותו עשויה להיות השפעה מכרעת על עמדת הקהילות המכירות בסמכותו. לשם השגת תמיכה זו יצא לליינטל לוולוז'ין סמוך ליום-הכיפורים תר"ג. באשר לעמדתו של ר' יצחק ומניעיה, קיים פער בין עדותו של לליינטל¹¹⁵, לבין העולה מן המקורות מן המחנה המסורתי. לליינטל מתאר את ר' יצחק כאדם פיקח ונדיב-לב, כבעל גסיון-חיים עשיר והבנה בענייני-השעה וכמי שניחן בכושר שיחה רהוט בשפות גרמנית, רוסית ופולנית. יתירה מזו, לדברי לליינטל היה ברי לר' יצחק כי לא ניתן להשתות עוד את התיקונים הדרושים בסדרי החינוך. את השיחה בנושא זה העדיף ר' יצחק לקיים במהלכו של טיול מחוץ לעיירה, הרחק מאוזני הבריות. באותו מעמד היה נוכח רק ר' ליבל, חתנו של ר' יצחק, הוא הנצי"ב מוולוז'ין. במהלך השיחה הודיע ר' יצחק לליינטל על נכונותו לשמש נציג באסיפת-הרבנים שתיערך בפטרבורג. ואולם, המשיך ר' יצחק, לא כל היהודים נותנים בו אמון מלא. יש מהם החושדים בו כי הוא נוטה לתמוך בתכנית הרפורמה שיזמה הממשלה. אלא שאויביו אינם מעיזים לצאת נגדו בגלוי. בהמשך המגעים

111 ראה: לליינטל, זכרונות, עמ' 322–327; ראה בנדון גם מכתבו של לליינטל לקצנבלוג, מובא על-ידי: צינברג, ו, עמ' 218–219. וראה לעיל, עמ' 276, והערה 54 שם.

112 הקונטרס תורגם לעברית על-ידי רש"י פין ונדפס בוילנה בשנת תר"ג.

113 לליינטל, זכרונות, עמ' 337–339.

114 ראה: י' לפשיץ, זכרון יעקב, ארץ-ישראל א (תשכ"ח), עמ' 82 [להלן: זכרון יעקב]; מ' ברלין, מוולוז'ין עד ירושלים, א, תל-אביב 1939, עמ' כב.

115 ראה: לליינטל, זכרונות, עמ' 344–350.

ביניהם סיפק ר' יצחק לילינטל מידע על האישים החשובים שהוא עתיד לפגוש בהמשך מסעו. לילינטל מציין כי מידע זה היה לו לעזר רב. על תרומתו של ר' יצחק להצלחת שליחתו מספר לילינטל במכתבו לניסן רוזנטל שנכתב בגרודנה ב-19 בספטמבר 1842:

בוואלאז'ין קדמתי פני הגאון המפורסם וכ' מה' יצחק, ומצאתי בו איש חכם ונבון משכיל ודורש את אלוהים, עליו רוח חכמה רוח עצה דעת ויראת ד' וששתי כעל כל הון להיות מקובל ממנו כבן אהוב ונחמד, כי אבי קראתינו רכב ישראל ופרשיו, וכאשר ראו משולחי ווילנא ומינסק כי הוא הגדול שם פניו אלי ולא הסיר ממני אהבתו כאותם הצבועים אשר רוממות אל בגרונם וחרב פיפיות בידם — גם המה נתקרבו אלי, כרתו אתי ברית ...¹¹⁶.

להלן מוסיף לילינטל ומספר על הצלחת מסעו במינסק ובגרודנה אותה הוא זוקף כאמור להשפעת ר' יצחק. ניתן לסכם אפוא כי על-פי עדותו של לילינטל מצטייר ר' יצחק מוולוז'ין כתומך בתכנית הריפורמה וכמי שעמדו בנדון זה שימשה מופת לנציגי שאר הקהילות. ואולם, עדויות שמקורן במחנה המסורתי מוסיפות קווים וגוונים המאזנים את התמונה. מסופר כי באותו יום-כיפור שעשה לילינטל בוולוז'ין, נזקק ר' יצחק בדרשה שנשא קודם כל-גדרי למשנה במסכת יומא (יח ע"ב) הדנה בעבודת הכוהן הגדול ביום-הכיפורים. באותה משנה נאמר כי משיעיים את הכוהן הגדול שלא ישנה דבר מכל אשר אמרו לו והכוונה היא שלא ינהג בעבודתו כמנהג הצדוקים. לאחר שהושבע היה הכוהן הגדול פורש ובוכה. הקשה ר' יצחק: מדוע היה על הכוהן לבכות? שהרי אם חש עצמו גקי מן החשד שתלו בו היה עליו לשחוק ולא לבכות? את הקושי תירץ ר' יצחק על-פי מאמר חז"ל במסכת מועד קטן (יח ע"ב): "אין אדם נחשד בדבר אלא אם כן עשהו, ואם לא עשהו כולו — עשהו מקצתו, ואם לא עשהו מקצתו הרהר בלבו לעשותו...". לילינטל שהבין כי עוקצה של דרשה זו מכון נגדו, עטף את ראשו בטליתו ובכה בחשאי¹¹⁷.

את הסכמתו של ר' יצחק לשתף פעולה עם לילינטל מסבירה מסורת שמקורה בנצי"ב: לילינטל הציג בפני ר' יצחק העתק פרוטוקול משיבת-הממשלה בה נדונו האמצעים שיש לנקוט כדי להתגבר על עקשנותם של היהודים. הקיסר הציע להיוקק לעונשי הגליה. רוב השרים תמכו בהצעה זו. רק קיסילב ואוברוב התנגדו בטענה כי צעד זה אינו הולם את המקובל במדינות מתוקנות. שני שרים אלה קיבלו על עצמם לבסות ולשכנע את היהודים לחזור בהם מסירובם. לילינטל הוסיף ואמר כי עד כה לא גילה את הדבר לאיש כדי למנוע

116 המכתב נדפס ב'לקט-מאמרים', תוספת להמליץ, תרמ"ט, עמ' 88—89.

117 תיאור הדרשה הובא כאן על-פי מקור-ברוך, ד, עמ' 1920. נוסחאות נוספות ראה: זכרון-יעקב, א, עמ' 82; א"י פפירגא, "זכרונות ושמועות", רשמות, א (תרפ"ה), עמ' 148—151 [להלן: פפירגא, זכרונות ושמועות].

בהלה בעם. משוכח ר' יצחק באמיתות האיום ובחומרת הסכנה, שלח שליחים לקהילות והורה להן לקבל את לילינטל בכבוד ולהיענות להצעותיו.¹¹⁸

קשה לקבוע בוודאות את מידת דיוקה של מסורת זו שהגיעה לידינו מכלי שני. עם זאת, דומה כי יש ביסודה יותר מגרעין של אמת. מסתבר כי לילינטל אמנם סיפר לר' יצחק על הלכי-הרוח השוררים בקרב שרי-הממשלה, שכמה מהם נטו למדיניות של יד תקיפה כלפי היהודים. בין כך ובין כך, אין ספק שר' יצחק פעל מתוך התחשבות באימה של הממשלה לכפות את הריפורמה בחינוך במקרה שהיהודים יסרבו לשתף פעולה. כמנהיג ציבור הנושא באחריות כבדה כלפי כלל ישראל שברוסיה, התייחס ר' יצחק בחומרה רבה אל הסכנה הצפויה אם שליחות לילינטל תיכשל שנית. מאידך, מסתבר שהאמין כי על-ידי השתתפות בוועידת-הרבנים יוכלו נציגי המחנה המסורתי להשפיע על אופיה וממדיה של הריפורמה ולהגביל את הסכנות הכרוכות בה. על יסוד שיקולים אלה פעל ר' יצחק עצמו ואף הדריך את שליחי הקהילות שבאו לוולוז'ין כדי להיוועץ בו. בהמשך מכתבו לרוונטל¹¹⁹ מוסיף לילינטל ומספר על הצלחת מסעו במינסק אליה נסע לאחר שעשה בוולוז'ין:

ומזה העיר הלכתי בערב יו"ט למינסק ומצאתי בה אשר לא קיוותיו, השנאה חלפה והלכה לה, הנקמה והנטירה נהפכה לאהבה והתקרבות וכולם פה אחד ענו ואמרו: מחל נא וסלח נא לעון העם הזה כי הננו כולנו לאוהבים...

אין צריך לומר כי יהודי מינסק, שהיו הראשונים לפגוע בלילינטל ולהוקיע את שליחותו, לא שינו באורח פלא את עמדתם. עדות מאלפת על פעילות נמרצת שניהלו מתנגדי ההשכלה במינסק נגד לילינטל, המתייחסת ככל הנראה לערב יום-הכיפורים שנת תר"ג, היינו ימים מספר קודם שהגיע לילינטל לעיר, כלולה במכתבו של המשכיל המינסקאי לבנדה:

... על דבר הדאקטאר לא זו בלבד עשו לבדות השקר כי יצא מדעתו, כי אם יספו ליסרו ולהכותו בחרם. זאת אדע מפי אחיו של ידידנו ר' הירש סירווינט, אשר התגנב לדבר אתי רגעים אחדים, שביום עיה"כ התאספו בן ר' עקיבא איגר ובעל הש"ר מהקלויז וסיעתם עשרה אנשים, ונדו והחרימו את הדאקטאר. ולא ירפו מכתוב עליו כתבי עמל ושטנה אל הרבנים בעיירות הקטנות ואל כל הגולה להבאישו ביושב הארץ.¹²⁰

118 הסיפור מובא על-ידי ר' ברוך אפשטין בשם דודו, הנצי"ב מוולוז'ין, שנכח כזכור בעת השיחה בין לילינטל לר' יצחק. ראה: מקור-ברוך, ב, עמ' 1074—1078.

119 ראה: לעיל, הערה 116.

120 אוסף גינזבורג, תיק 17/4. אין במכתב ציון תאריך. מסתבר שהוא מתייחס לערב יום-כיפור בשנת תר"ג, כאשר מן הסתם כבר ידעו במינסק שלילינטל עומד להגיע לביקורו השני. אפשר כי בן ר' עקיבא איגר הנזכר כאן הוא ר' שלמה איגר, שהתפרסם כלוחם תקיף כנגד הריפורמה בגרמניה. לא נהיר לי מי הוא 'בעל הש"ר'.

לילינטל עצמו מספר כי מתנגדיו העיקריים במינסק, שנמנו על חובשי ספסלי בית-המדרש, נמנעו מלתת ביטוי גלוי לעמדתם כיוון שנודע להם על אופיה הרשמי של שליחתו.¹²¹ הדים נוספים על התסיסה כנגד לילינטל, אף בעת מסעו השני, עולים ממכתב של ישראל פיימער אל יעקב קצנלסון:

...הדאקטאר לילינטאל נתקבל במאליו בכבוד הראוי. אך בוויטעפסק נתמרמרו הבורים ולא ענוהו דבר, — ואם ניתן אוון לדברת ההמון — ענוהו עוות. גם במינסק קם נגדו פרא קדום אחד בשמו אברהם (הוא ר"א אזערעצער הנודע בין ספסלי בית המדרש) ויאמר שקללו בשם. אך הגבירים הנבונים עמדו למחסה לו נגד חיצוי המקולקלים...¹²²

היתה זו ככל הנראה עמדת ר' יצחק מוולוז'ין, שהדריכה את מדיניותם של מנהיגי מינסק כלפי לילינטל בעת מסעו השני. החשש מפני תגובת השלטונות במקרה של דחיית יוזמתם והתקווה שעל-ידי שיתוף-פעולה ניתן יהיה להגביל את הרעה, הם שהפכו את אנשי מינסק 'לאוהבים' לילינטל. על רקע זה יש להבין גם את נסיונם של חסידי לובביץ' שבמינסק לפייס ולרצות את לילינטל בחלקם לו את הכבוד להיות 'חתן-תורה' במניינם.¹²³

בהמשך מסעו ביקר לילינטל בקהילות ישראל שבדרום תחום-המושב. משכילי איזור זה קידמו את פניו בהתלהבות רבה. אחדים נודדו לשלוח לו אגרות ברכה ותמיכה.¹²⁴ הגבירים אוהדי ההשכלה, שעמדו בראש קהל ברדיטשב, העטירו תשבחות על לילינטל באגרת ששיגרו אל אביו.¹²⁵ הגדילו לעשות משכילי אודיסה בהפיצם למכירה תמונות של לילינטל אשר את תמורתן ייעדו לתלמוד-תורה המתוקן שנוסד בברדיטשב.¹²⁶ אף בקהילות דרום תחום-המושב, נטו מנהיגי המחנה המסורתי לשתף פעולה עם לילינטל מחמת מוראה של מלכות.

ועידת-הרבנים נערכה בפטרבורג בחודשים מאי—אוגוסט 1843. לבד מר' יצחק מוולוז'ין השתתפו בה ר' מנחם מנדל שנאורסון—רבם של חסידי חב"ד, הגביר ישראל הלפרין מברדיטשב וד"ר בצלאל שטרן—מנהל בית-הספר המתוקן באודסה. כיושב-ראש שימש אחד מעוזריו של אוברוב. שר-החינוך עצמו הופיע בפני באי הוועידה וניסה לשדלם לתמוך בתכנית הממשלתית.¹²⁷ אין בידינו מידע מפורט באשר למהלך הדיונים. מכל מקום, אין ספק כי מרחב התמרון ממנו נהנו הנציגים היהודים היה מוגבל למדי. בין השאר

121 ראה: לילינטל, זכרונות, עמ' 353—354.

122 אוסף גינזבורג, תיק 17/2.

123 ראה: לילינטל, זכרונות, עמ' 355.

124 ראה: גוטלובר, זכרונות ומסעות, ב, עמ' 136—137.

125 ראה: לילינטל, זכרונות, עמ' 33—35.

126 ראה: מכתבו של גוטלובר לרייב"ל, הבוקר אור, א, עמ' 223.

127 ראה: חזון למועד, ב, עמ' 44.

נדרשו להשיב על שאלות והאשמות שרווחו בחוגי השלטון ביחס ליהודים¹²⁸. ואולם בעיקרו של דבר נדרשו באי הוועידה לסמוך ידיהם על תכנית-לימודים ורשימת ספרי-לימוד שישמשו את בתי-הספר העתידיים לקום.

גילויים מפורטים על ועידת הרבנים נכללו בשני חיבורים מספרותה של חסידות חב"ד: בספר בית רבי לח"מ היילמאן¹²⁹ בקצרה, וביתר פירוט בקונטרס: האדמו"ר ה'צמח צדק' ותנועת ה'השכלה'¹³⁰. המעיין בקונטרס זה, שיש בו תיאורים מפורטים באשר למלחמת החסידים במשכילים בתקופת ניקולי הראשון, אי-אפשר לו להימלט מן הרושם כי לפניו תערובת מוזרה של עובדות היסטוריות ואגדות מופלאות. במוקד הגירסה החב"דית על ועידת הרבנים, עומדת מזימת הממשלה לפגוע בדת-ישראל. לפי מסורת אחת ביקש אוברוב לגזור איסור על לימוד קבלה וחסידות. ואילו לפי מסורת אחרת, היה נסיון לקצר את גוסס-התפילה. והנה, בעוד שר' יצחק מוולוז'ין הגיב על מזימות הממשלה בשתיקה שנתפרשה כהודאה, היה זה ר' מנחם מנדל שנלחם תוך הקרבה ומסירות-גפש כדי להעביר את רוע הגזירה.

קשה לקבל מסורות חסידיות אלו כפשוטן. אין צריך לומר כי הנטייה להעמיד את ר' יצחק מוולוז'ין, מנהיגם של המתנגדים, בצלו של המנהיג החסידי מבטאת ראייה חד-צדדית. ובאשר לגזירות, ככל הנראה נדרש אמנם ר' מנחם מנדל להצדיק בפני השלטונות את קיומה של החסידות ככיתה נפרדת¹³¹. מסתבר כי נציגי השלטונות העלו דרישה זו בהשפעת הביקורת המשכילית כנגד החסידות. והנה, אף אם כמה מפרטי הגירסה החב"דית מעוררים תמיהה, אין ספק כי היא משקפת נאמנה את משמעותה של ועידת-הרבנים בעיני החסידים בני-התקופה: היתה זו התרחשות הרת-גורל לעתיד היהדות ברוסיה. הרבי נאלץ לפעול תוך הקרבה ומסירות-גפש, ואפילו לחולל 'נפלאות', עד שעלה בידו להמתיק את הדין.

גם בחוגי המתנגדים ליוו את ועידת-הרבנים בחששות כבדים. על כך למדים אנו, בין השאר, מתוך מכתב של מנדלשטאם, המתאר את ביקורו של ר' יצחק מוולוז'ין בוויילנה, כאשר עשה את דרכו אל ועידת-הרבנים בפטרבורג:

... בא הנה הרב ... הקרוא גם כן לפ"ב הבירה, ואשר יעבור דרך הגת לתת ברכתו ליושבי העיר הזאת, ולקבל גם מהם ברכה על הדרך אשר הוא הולך ללחום מלחמת-יה, להתווכח עם השרים הגדולים, החפצים ללמד את בני ישראל חכמה ולשון, נגד

128 ראה: שם, עמ' 43.

129 ברדיטשוב תר"ס, ג, עמ' 9—20.

130 הקונטרס מיוחס ל'רשימותיו של ... יוסף יצחק שניאורסון', היינו בנו של ר' מנחם מנדל, ואולם לא ברור מי אחראי להתקנת הנוסח שלפנינו. לתיאור אסיפת-הרבנים ראה: שם, עמ' 35 ואילך.

131 תשובתו בנדון של ר' מנחם מנדל, מובאת בספר בית רבי, ג, עמ' 10—12.

אמונת אבותינו, אשר לא ידעו בין ימינם לשמאלם וטוב להם... והמון העם רב החוגים על פני הבית, ויחד כלם שואלים זה לזה "מה דבר הרבי? ומה ענה?" והשבים ממנו מנחמים את ההולכים אליו לאמר "הנחמו ואל תעצבו, כי כבר הבטיח הרבי: לעמוד בעד מנהגינו, ולא יפול דבר ארצה מבגדינו, מחוט ועד שרוך נעל, כי הוא חכם כמלאך אלהים, להשיב לשואלים דבר לבושת המשכילים ולבושת חפצם ורצונם: לגעת יד במנהגי אבותינו אשר אנחנו חיים בהם עד היום"...¹³².

נימת הלגלוג הטבועה בתיאורו של מנדלשטאם, אין בה כדי להאפיל על הדאגה העמוקה שקיננה בלב המוניה של וילנה.¹³³

דומה כי מנקודת-תצפית של אלה, נתפסה ועידת-הרבנים כמעין ויכוח-דת שנועד לספק עילה לפגיעה ביסודות המסורת. על החרדה בחוגי המתנגדים ניתן ללמוד גם מן האגדות שרווחו ביניהם על עמידתו של ר' יצחק נוכח הסכנה.¹³⁴

1

לאחר שמתתפי ועידת-הרבנים סמכו את ידיהם בקיץ 1843 על התכנית להקמת בתי-ספר מתוקנים, נחתם בחודש נובמבר 1844 צו ממשלתי בדבר החינוך היהודי. הצו קבע כי יוקמו בתי-ספר יסודיים ותיכונים וכן שני בתי-מדרש לרבנים, האחד בוויילנה והשני בז'יטומיר. כמו כן יוטל פיקוח ממשלתי על כל מוסדות החינוך היהודיים ה'פרטיים', היינו החדרים והישיבות.¹³⁵ ואולם, מימושה של תכנית זו היה רחוק מלהגשים את התקוות שתלו בה המשכילים והממשלה. אופיה המסורבל והבלתי-יעיל של הביורוקרטיה הרוסית, ובעיקר דביקותם של רוב יהודי רוסיה בדפוסי המסורת וערכיה, גרמו שהמשמעות המעשית של הריפורמה בחינוך היתה מוגבלת ביותר.

הפיקוח על מוסדות החינוך היהודי לא היה יעיל.¹³⁶ רק שכבה דקה של יהודי רוסיה נזקקה לבתי-הספר החדשים. ואילו בתי-המדרש לרבנים, אלה שמהם אמור היה לצמוח דור חדש של מנהיגים, הכזיבו את התקוות שתלו בהם. בוגרי מוסדות אלה לא זכו להכרה

132 ראה: חזון למועד, ב, עמ' 41—42.

133 ראה גם: זכרון יעקב, א, עמ' 101—102.

134 ראה, למשל: ספר בית אבות לר' שלמה זלמן אב"ד דק"ק ניישטאדט, בערלין תרמ"ט, עמ' 244. המסורת המתנגדית גם מייחסת חיבור שיר לר' יצחק בעקבות אסיפת-הרבנים. השיר נדפס על-ידי יצחק ריבקינד (רשמות, ה, תרפ"ז), הנוטה לפרשו כביטוי לאופטימיות. עדות בת-הזמן, התומכת לכאורה בסברתו של ריבקינד, כלולה במכתב של איזיק מאיר דיק אל יעקב קצנלסון: "... גם בא כיום לוויילנא הרב מוואלאזען שמח וטוב לב על כל הטוב אשר עשה לעמו, מה ואיך גם הוא לא יגיד" (אוסף גינזבורג, תיק 17/4). ואולם הדעת נותנת כי רגשותיו של ר' יצחק היו מעורבים, וכי הוא בחר לגלות אופטימיות כדי למנוע דאגה בציבור. יחד עם זאת, ייתכן שהיה סבור כי עלה בידי משתתפי האסיפה להגביל את הסכנה.

135 ראה: מרגלית, עמ' 63—73; לילינטל, זכרונות, עמ' 38; מאהלר, ה, עמ' 100—101.

136 מקרה טיפוסי של הערמה על פקידי הממשלה מתואר בספר מקור-ברוך, ב, עמ' 1081—1082.

מצד רוב יהודי רוסיה. לכל היותר יכלו לשמש במשרות 'רבנים מטעם' בעוד הסמכות הדתית נשארה בידי הרבנים מן הסוג הישן¹³⁷. כללו של דבר, התערבות הממשלה ויוזמתה לשינוי פני החינוך לא חוללו את התמורה שאליה פיללו המשכילים. ואכן, ממכתביהם של אחדים ממשכילי התקופה עולים הדים ברורים של אכזבה עמוקה¹³⁸. והנה, אף שיוזמת הממשלה לא הביאה בעקבותיה תמורה מקיפה בדמות החינוך היהודי, היו ליוזמה זו, ולמאבקים שהתחוללו סביבה, תולדות חשובות בחיי החברה היהודית ברוסיה. בעיקרו של דבר גרמה פרשת ההשכלה מטעם לתמורה במאזן-הכוחות ובמערכת היחסים בין חוגי המשכילים מכאן, והמחנה המסורתי מכאן. לעיל עמדנו על התמורה שחלה במעמדה של ההשכלה בעקבות התערבות הממשלה: התגברות הביטחון העצמי וההעזה של המשכילים, תנופה ארגונית והקצנת עמדות. על כך ניתן להוסיף כי אף מעמדם של המשכילים כמיעוט בקרב הרוב המסורתי השתפר במידה ניכרת. אמנם, יחסה המסויג של החברה כלפי המשכילים לא זו בלבד שלא נשתנתה לטובה אלא אף החריף. ואולם, בעקבות ה'ברית' שבין המשכילים והשלטונות, הוגבלה מעתה היכולת לפגוע בהם. המשכילים, שהוכרו על-ידי הרשות כגורם חיובי, יכולים היו להיעזר בה במקרה הצורך¹³⁹. יתר על כן, בעקבות ייסודם של בתי-הספר הממשלתיים, זכו רבים מן המשכילים במשרות הוראה ונשתחררו על-ידי כך מן התלות הכלכלית בחברה שהיתה בדרך-כלל עוינת להם¹⁴⁰. עד היכן הגיעה נכונות השלטונות לתמוך במשכילים, למדים אנו מתוך מכתב של יעקב קצנלסון שנשלח מווילנה בשנת תר"ד:

...האוקו יצא מהגוב[רנטור] ביום ה' העבר והדת נתנה בבית הקהל כי נאטענ-

137 ראה: י' סלוצקי, "בית המדרש לרבנים בוילנה", העבר, ז (תש"ך), עמ' 29 ואילך. דיון מפורט ומאלף על בתי-המדרש לרבנים והמאבק הציבורי סביבם, ראה: שוחט, פרק א.

138 ראה, למשל, מכתב חי"ל קצנלבוגן אל יעקב קצנלסון, מ'20 בינואר (כנראה 1847) — אוסף גינזבורג, תיק 17/4; ראה גם: ספר הזכרונות, עמ' 118, 119.

139 ראה פרשת קבורתו של המשכיל הווילנאי ר' נח בלאך: חזון למועד, ב, עמ' 78.

140 קשה להפריז בחשיבות שייחסו המשכילים להיבט הכלכלי של פתיחת בתי-הספר החדשים. כזכור, בכלל נושא זה בקול-קורא של משכילי וילנה משנת ת"ר. עדות נוספת יש בפניותיהם של משכילים אל ריב"ל, כדי שימליץ למנותם כמורים (ראה: ספר הזכרונות, עמ' 91; באר יצחק, עמ' 93). במכתב מתחנכה תר"ג, ביקש המשכיל ישראל פיימער מיידו יעקב קצנלסון, כי יפנה אל חתנו, ר' הירש קצנלבוגן, וישדלו לפעול אצל לילינטל שהממשלה תתיר למשכילים יהודים להכשיר עצמם להוראה על-ידי לימודים אקסטרניים (אוסף גינזבורג, תיק 17/4). במכתב אל יעקב קצנלסון מ' בכסליו תר"ב כותב י' לבנדה, בין השאר: "גם אוהבינו מלפנים אשר בשם הבארלינער התכנו או, כי טוב להם עתה מאז, כי כמעט כולם יקחו חוקם מן הממשלה בעד תורתם אשר יורו לתלמידי בתי הספר, פג טעמם וריחם נמר... כי כאשר עד התועלת הפרטי יגיע דבר מה, אזי יתקוטטו ביניהם כשאר אנשים מעם הארץ. את זאת ראיתי זה מקרוב כאשר רצו למנות מורה בבית ספר הרבנים, אז התיצבו אלו מול אלו כצרים ולא בושו הלשין איש את רעהו אל הממשלה...". (אוסף גינזבורג, תיק 17/4).

זאת¹⁴¹ ידידנו יהי' הראשון לראשי הקהל, אשר על פיו יצא כל דבר לתוגת כל ארטאדאכסי העיר, אשר לא אבו לקבלו גם לאחרון, ובמוצאי שבת העבר השתעשענו כולנו בביתו עד אשמורת הבוקר...¹⁴².

אף שפרטי המאורע אינם נהירים לנו, ברור למדי כי המכתב משקף מאבק על עמדת הנהגה בקהילת וילנה, אשר בו זכה מועמד המשכילים הודות להתערבות השלטונות. ספק רב אם בתקופה מוקדמת יותר, טרם ההתלקחות של ראשית שנות הארבעים, היו משכילי וילנה מעיזים כלל לערב את השלטונות בבעיה כגון זו. ספק אף אם השלטונות היו נענים להם. נראה כי המאורע המרומז לעיל היה אפשרי משום הצטרפותם של שני גורמים: (א) מגמת השלטון להתערב יותר בעניינים הפנימיים של הציבור היהודי — תוך שיתוף פעולה עם המשכילים; (ב) חידוד היחסים והקיטוב שחלו בין המחנה המסורתי וחוגי המשכילים. יהיה זה סביר להניח כי מאורע זה, וכן מאורעות דומים, אף תרמו להחרפה נוספת של היחסים בין המחנות.

המתיחות והיריבות שהשתררו בין חוגי המשכילים ונאמני המסורת בוילנה באו לידי גילוי בעת ביקורו של משה מונטיפיורי. כידוע, נסע מונטיפיורי לרוסיה בשנת 1846 כדי לפעול אצל ניקולי וממשלתו למען הקלה במצב היהודים. לאחר שנפגש בפטרבורג עם הקיסר ואחזים משריו, יצא מונטיפיורי לסיור בתחום-המושב. וילנה היתה אחת התחנות העיקריות במסעו¹⁴³.

לרגל ביקורו של האורח הנכבד בוילנה, החליטו שני המחנות היריבים — המשכילים ונאמני המסורת — להשבית את המאבק ביניהם ולהופיע בפני מונטיפיורי כגוף אחד. כדי שאף לא אחד מן הצדדים היריבים ינסה לנצל את קירבתו של ה'שר' לקידום ענייניו, קבעו כי בכל משלחת שתתייצב לפניו ישתתפו נציגי שני הצדדים¹⁴⁴. אף תגובתה של קהילת וילנה לתלונות ששמע מונטיפיורי מפי שרי-הממשלה, נערכה תוך הסכם בין שני המחנות. מלאכת הניסוח נעשתה אמנם בידי כמה תופסי עט מקרב המשכילים. ואולם, אותה 'מגילה' של תשובות, לא נמסרה למונטיפיורי טרם אושר תוכנה על-ידי ר' שלמה זלמן המגיד-מישרים והמ"צ של וילנה¹⁴⁵. עם זאת, לא נמנעו המשכילים מלשגר למונטיפיורי

141 הכוונה, ככל הנראה, לר' מרדכי נתנוון, אחד מפעילי ההשכלה בוילנה. ראה: שפה לנאמנים, עמ' 160—161.

142 אוסף גינצבורג תיק 17/4.

143 מהלך ביקורו של מונטיפיורי בוילנה תואר על-ידי איזיק מאיר דיק בספר האורח, וילנה תר"ו [להלן: ספר האורח]. ראה גם תיאורו של רמ"א גינצבורג: דביר, וילנה תרכ"ב, עמ' 98—108.

144 יעקב ליפשיץ מוסר זאת בשם זקנו שהיה בן-התקופה. ראה: זכרון יעקב, א, עמ' 153—154. בספר האורח מסופר כי מקבלי פני מונטיפיורי בהגיעו לעיר היו: ר' חיים נחמן פרנס והמגיד ר' שלמה זלמן, שניהם ממנהיגי המחנה המסורתי, וניסן רונטל מפעילי ההשכלה.

145 ראה: ספר האורח, עמ' 4.

פיורי אגרות אישיות בהן בטאו את גרסתם על מצוקת יהודי רוסיה והדרכים הרצויות לתיקון המצב.¹⁴⁶ באגרות אלה לא נרתעו המשכילים מלהוקיע אף את מדיניות הממשלה כלפי היהודים. עם זאת, הם חזרו והעלו בהן את ביקורתם הידועה כנגד היהודים עצמם: היעדר השכלה, עיסוק מופרז בפלפולי תורה, החמרות יתירות מצד הרבנים וכיוצא באלה.¹⁴⁷

למעשה, לא חדל המאבק בין המשכילים ונאמני המסורת אף בתקופת ביקורו של מונטי-פיורי. המאבק לבש אמנם צורה מאופקת וסמויה יותר, כששני הצדדים ממקדים את מאמצייהם בהגברת השפעתם על האורח הנכבד. ככל הנראה היתה ידם של המשכילים על העליונה.¹⁴⁸ זאת משום שבעצם 'השכלתם' היו גלומים יתרונות שבאו לידי ביטוי בנייהול המגעים עם מונטיפיורי. כך, למשל, הוטל על הגביר המשכיל ניסן רוזנטל, שבזכות קשריו עם השלטונות נחשב ל'איש סדרים ואיש מדיני', לארגן את סדרי קבלת הפנים לאורח הנכבד.¹⁴⁹ עמדת-כוח חשובה החזיק בידו גם ר' צבי הירש קצנלבוגן אשר זכה לשמש מעין יועץ אישי למונטיפיורי.¹⁵⁰ יתרונם של המשכילים ניכר אף בכך שכל אלה שפנו אל מונטיפיורי בבקשות עזרה וסעד, נאלצו להסתייע ב'תופסי עט עבר' כדי שינסחו את בקשותיהם בעברית צחה.¹⁵¹ בנוסף לכל אלה היה יתרונם של המשכילים נעוץ בכך שבעצם השכלתם היה משום מענה להאשמות הממשלה. בתגובה על הטענה כי יהודי רוסיה הם נבערים מדעת, הפגינו משכילי וילנה לעיני מונטיפיורי את ידיעותיהם בלשונות אירופה ואת הישגיהם בתחום השירה העברית.¹⁵²

יעקב לפשיץ, המסתמך על מסורות שהגיעו אליו מבני-התקופה, יודע לספר על תחושה של אי-נחת שקיננה בלב ה'חרדים' בעת ביקורו של מונטיפיורי בוילנה. את טעמה של תחושה זו מסביר לפשיץ כדלקמן:

... הן הימים ימי מלחמת החרדים עם החופשים, והנה כשיופיע איש צדיק באמונתו, מליץ יושר במסירת נפש בעד עמו, ועם כל זה הוא בלי זקן, הלא יוכיחו החופשים שבאפשר להיות צדיק וירא שמים גם בהיותו בזקן מגולח.¹⁵³

146 ראה: איגרתו של מ' מנדלשטאם, חזון למועד, ב, עמ' 54—64. איגרתו של אד"ם הכהן: כל שירי אד"ם ומיכ"ל, ג, עמ' 68.

147 ראה: שם, עמ' 69.

148 ראה: זכרון יעקב, א, עמ' 154.

149 ראה: ספר האורח, עמ' 7.

150 ראה: שם, עמ' 32.

151 ראה: שם, עמ' 34.

152 חיים לייב קצנלבוגן תרגם לעיני השר אגרות מרוסית לצרפתית (ספר האורח, עמ' 17). אד"ם הכהן חיבר לכבוד מונטיפיורי כמה שירים שנדפסו בסוף ספר האורח.

153 ראה: זכרון יעקב, א, עמ' 156—157.

והנה, אף שבדבריו של לפשיץ בולט היסוד האנכרוניסטי¹⁵⁴, נראה לנו כי יש להם בסיס עובדתי. היותו של מונטיפיורי גלוח זקן לא היה אלא ביטוי חיצוני להיותו איש המערב. הוא הדין לגבי מזכירו ודוברו של מונטיפיורי, אליעזר הלוי, מי שהיה למעשה הגורם הפעיל במגעיו של מונטיפיורי עם הציבור היהודי. על-פי רקעם החינוכי והווייתם התרבותית, היו מונטיפיורי והלוי נוטים להזדהות עם מגמות ההשכלה. אין תימה אפוא שבקבוצת טענות הממשלה, ומאמצי השכנוע של המשכילים, נקט אמנם מונטיפיורי באמצעות מזכירו עמדה פרו-משכילית בנושאים מסוימים.

בדרשה שנשא אליעזר הלוי, בשם השר, בפני נכבדי קהילת וילנה, הציג בפניהם את טענות הממשלה על כי מחמת עצלותם נמנעים היהודים מלעסוק במלאכה ובעבודת-האדמה. כן דיבר הלוי בזכות לימוד החכמות והלשונות¹⁵⁵. בדרשה אחרת שנשא הלוי בבית-הכנסת של וילנה בשבת, במעמד השר, נכבדי הקהילה והמוגיה, חזר ודיבר בשבחן של המלאכה וההשכלה¹⁵⁶. יתירה מזו: בעת סיורם בכמה מוסדות-חינוך בוילנה, ביניהם התלמוד-תורה וישיבת ר' מיילא, ציוות הלוי בשם השר על מנהלי המוסדות הללו להורות לנערים את שפת המדינה¹⁵⁷.

העובדה שניציגו של מונטיפיורי, שהכל הכירו בכבודו ותלו בו תקוות, מצדד בעמדת המשכילים, היא שגרמה אפוא אותה אי-הנחת בקרב בני המחנה המסורתי. ביטוי לתגובתם של אלה ניתן למצוא בדרשה שנשא ר' שלמה זלמן, המגיד מישרים של וילנה במעמד השר האורח ובני-הקהילה¹⁵⁸. המגיד בחר להגיב בדרך עקיפין. כדי לנגח את המשכילים הוא נאחז בדמותו של השר האורח והעלה על נס את היותו מדקדק במצוות¹⁵⁹. המגיד הולך ומפרט כיצד טרח השר להביא עמו שוחט ובודק שילווחו בכל מסעותיו, כיצד הקפיד על אכילת מצה שמורה ועל תפילה בציבור בכוונה. על סמך התיאור הזה נושא הוא בו קל וחומר: אם כך נוהג, "איש שר וגדול מגושא ומכובד מעליוני מלכי ארץ בא מבית הקיר"ה ... מה יעשו דלי המעש ועניי הדעת אשר בעושרם יתהללו"¹⁶⁰. ר' שלמה זלמן מוסיף ומעיד בדרשתו כי —

כמה וכמה עצמות יבשות אשר לא הי' בהם שום לחלוחית של תורה ומצוה זה רבות

154 המונחים 'חרדים' ו'חופשים' לקוחים מן ההקשר של שלהי המאה הי"ט. ספק גם אם שאלת גילוח הזקן היתה אקטואלית בשנות הארבעים.

155 ראה: ספר האורח, עמ' 16.

156 ראה: שם, עמ' 37. דרשה זו של לוי תורגמה לעברית על-ידי רש"י פין, ונדפסה בשם משא אליעזר, וילנה תר"ז.

157 ראה: ספר האורח, עמ' 10—31.

158 ר' שלמה זלמן חזר וניסח את דרשתו בכתב והיא נדפסה בשם ספר תפארת משה, ורשה תרמ"ד.

159 ראה: שם, עמ' 14.

160 שם, עמ' 22. המובאות שלהלן מתוך עמ' 22—25.

בשנים על-ידי ראותם אותו קרם עליהם אור תורה ונפח בהם רוח טהרה... וקיבלו עליהם עול מלכות שמים כמה נטיעות... הם בחורי אהב"י [אחינו בני ישראל] אשר נקטפו עודם באיבם ופרחם כאבק יעלה, ומעת יניקתם פרקו מעליהם עול תורה ויראת שמים...

הנסיון לנגח את המשכילים על-ידי תיאור האורח הנכבד כמופת של יראת שמים, מגיע לשיאו כשר' זלמן זאב מפרש את שליחותו של מונטיפיורי ברוסיה כבעלת שתי מגמות מקבילות: נוסף על כוונת השר האורת להיטיב את מצבם החומרי של יהודי רוסיה, התכוון במסעו זה — "להשפיע קנין רוחני בנפשות בית ישראל להרהיב בלב כל נפש רוח חדש עוז לאלהים...". עד כאן עמדנו על דברי הפולמוס שכלל המגיד ר' זלמן בגוף הדרשה. ואילו בתוספת שבכתב, שנועדה לאליעזר הלוי, נכללו דברי-פולמוס מפורשים יותר, המכוונים כנגד הדברים שאמר הלוי בשבח לימוד החכמות והמלאכה.¹⁶¹

פרשה נוספת שיש בה כדי ללמד על טיב היחסים בין מחנה המשכילים ונאמני המסורת בוויילנה שלאחר מאורעות ההשכלה מטעם קשורה בפטירתו של הסופר מרדכי אהרון גינצבורג, מן הדמויות הבולטות בחוג משכילי וילנה בשנות הארבעים. תיאורים של פרשה זו נכללו בכתביהם של שלושה מחברים: באיגרת של ב' מנדלשטאם, מי שישב באותה תקופה בוויילנה והיה ככל הנראה עד ראיה ושמיעה; ובזכרונות של הסופר א"י פפירנא ושל הרב י' מזא"ה שנכתבו שנים הרבה לאחר מעשה¹⁶². גירסתם של שני האחרונים מבוססת על מה ששמעו מפי אחרים¹⁶³. והנה, שלושת המקורות מסכימים בדבר אחד: בשעת הלווייתו של גינצבורג ספד לו המגיד מישרים דמתא¹⁶⁴ כנהוג. ואולם הספד זה נראה בעיני המשכילים כפגיעה קשה בכבוד המנוח וברגשותיהם של מוקיריו. את נקמתם של המשכילים נקם המשורר אד"ם הכהן אשר בהספד שכנגד, אותו נשא בתום השיבעה, לא זו בלבד שהעלה על נס את מעלות הנפטר, אלא אף 'הוריד שאולה' את המגיד בפרט ואת מתנגדי ההשכלה בכלל.

תיאור מפורט יותר של ההספד אותו נשא המגיד כלול ברשימתו של פפירנא:

תרב המגיד... עלה על התל, שאצל הקבר הפתוח, והתחיל בקול בוכים את הספדו בפסוק... "הצדיק אבד ואין איש שם על לב, כי מפני הרעה נאסף הצדיק"... ובעוונותינו הרבים... לא צדיק אחד אבד לנו בשנה הזאת אלא צדיקים רבים:

161 ראה: שם, עמ' 35, 36, 39.

162 חזון למועד, ב, עמ' 79–80; א"י פפירנא, זכרונות ושמיעות, עמ' 151–154; י' מזא"ה, זכרונות, ג, תל-אביב תרצ"ו, עמ' קמג—קנח [להלן: מזא"ה, זכרונות].

163 פפירנא אינו חושף את מקורותיו, בעוד שמזא"ה מוסר רשימת אישים מ'זקני הדור' הנוטים להשכלה.

164 אף שאין המקורות מפרשים בשמו, אין ספק כי זהו אותו ר' שלמה זלמן בן ר' יחזקאל פייוויל הנזכר לעיל.

בעיר א' נפטר הרב הגדול פלוני, בעיר ב' — הרב המגיד אלמוני, בעיר ג' — הרב הדיין הפלמוני... כה הלך ומנה את הנפטרים אחד אחד, עד שבעה במספר, ובעיניים זולגות דמעות ספר גדולתו, צדקתו ומעלתו של כל אחד... ויוסף לאמור: והנה זה לפנינו עתה מוטל עוד בר־מינן אחד. אינני צריך להגיד לכם, רבותי, מי הוא המת המוטל-לפנינו, כי הלא זה כמה שנים ישב בתוכם וכולכם יודעים היטב את האיש ואת שיחו... ומדוע היתה בנו יד ה'... לקחת ממנו צדיקו וחסידינו... על השאלה הזאת כבר השיב הנביא: "מפני הרעה נאסף הצדיק", אין רעה אלא מינות...¹⁶⁵.

פפירנא ומזא"ה אף יודעים לספר על דברי-החידוד שהשיב אד"ם הכהן למגיד בו-במקום, ומזא"ה מוסיף ומתאר בהרחבה את ההספד שנשא אד"ם הכהן בתום השיבעה. יתר-על-כן, מזא"ה קובל כי התיאורים של קודמיו לוקים בחסר בעיקר על שום שלא העמידו על משמעותה ההיסטורית של הפרשה: "הנצחון הפנימי אשר נצחו באותו יום המשכילים... על בעלי הקצוות מדור הישן, המחזיקים בנושנות...". על הרושם העז שהותירה הפרשה בלב בני התקופה למד מזא"ה מכך שאלה אשר מפיהם שמע את פרטיה, "... היו מספרים ע"ד המאורע הזה בהתלהבות גדולה ממש כמו שמספרים חיילים ושרי הגדוד על נצחונותיהם היותר גדולים"¹⁶⁶.

והנה, יש בידינו עדות נאמנה הסותרת לכאורה את גירסאותיהם של מגדלשטאם, פפירנא ומזא"ה. במכתבו של ר' צבי הירש קצנלבוגן אשר נכתב בוויילנה בכ"א במרחשוון תר"ז, סמוך לאחר פטירת גינצבורג, אל חתנו יעקב קצנלסון שישב אז בבויברויסק, נאמר בין השאר:

גם שבר על שבר נקרא, כי המליץ הגדול המפורסם אבי המעתיקים ר' מרדכי אהרן גינצבורג איז גישטארבען ביום ה' פ' וירא... ונפטר ונקבר באותו היום בכבוד גדול והרב המגיד דפה ספד עליו בביהכ"נ כהלכה...

ובמכתב מאוחר יותר, מח' בכסליו תר"ז, מוסיף ומספר קצנלבוגן לחתנו, כי "ר' דובער לעבענזאהן עשה הספד ודרש ברבים על רמ"א ועלתה בידו, והיו עריבין לשומעיהן וימצאו חן ושכל טוב בעיני כל שומעיהן... וההספד יבוא בדפוס ויתענגו בו הקור-אים..."¹⁶⁷.

165 פפירנא, זכרונות ושמעות, עמ' 151—152.

166 מזא"ה, זכרונות, ג, עמ' קמג.

167 באוסף גינצבורג, תיק 17/7, מצוי אוסף קטעי מכתבים שכתב ר' צבי הירש קצנלבוגן מוויילנה אל חתנו יעקב קצנלסון בבויברויסק. המכתבים, המועתקים בכתב-ידו של גינצבורג ומלווים מבוא והערות, נשלחו אל בן-ציון כץ בברלין לשם הדפסה מעל דפי 'העבר'. בתיק מצויים אף עלי-הגהה של החומר הנ"ל. ואולם 'העבר' לא הוסיף לראות אור, לאחר שני כרכיו הראשונים,

ר' צבי הירש קצנלבוגן היה אחד האישים המרכזיים בחוג משכילי וילנה. אף חתנו יעקב קצנלסון נמנה עם מחנה ההשכלה. לפיכך, גירסתו של קצנלבוגן, אשר האוטנטיות של אגרותיו אינה מוטלת בספק ואשר נכח קרוב לוודאי בשעת-מעשה, מעוררת פליאה. האם הסכסוך בין המשכילים ומתנגדיהם סביב הספדו של גינצבורג לא היה ולא נברא? וכיצד נפטור את עדותו של מנדלשטאם שאף הוא ישב בוויילנה באותה תקופה? יתר-על-כן, כפי שמרמז קצנלבוגן במכתבו, ההספד שנשא אד"ם הכהן אכן נדפס וראה אור בוויילנה בשנת תר"ז בשם 'קינת סופרים'. והנה, גם אם נניח כי ההספד הנדפס אינו זהה בדיוק לזה שנאמר בעל-פה, עדיין יש בו כדי לאשר את עיקר הפרשה כפי שתוארה לעיל. דומה אפוא כי ההסבר לסתירה זו נעוץ בפילוג הפנימי ששרר באותה תקופה בתוך מחנה משכילי וילנה בין מתונים וראדיקאליים. המתונים, אשר ר' צבי הירש קצנלבוגן נמנה עליהם, ביקשו להימנע מהחרפת הקרע עם המחנה המסורתי. ואילו בקרב הראדיקאליים, שאד"ם הכהן היה ממנהיגיהם, שלטה מגמה תוקפנית יותר ביחס למתנגדי ההשכלה. והנה, מסתבר כי אף-על-פי שהרב המגיד היה מפורסם בהתנגדותו להשכלה, לא כלל הספדו דבריי-עלבון מפורשים. אלא הדברים שאמר בשבחו של הנפטר ניתנים היו להתפרש לשתי פנים. בעיני משכיל מתון, כר' צבי הירש קצנלבוגן, נראו הדברים מניחים את הדעת, מה גם שיצאו מפי מי שנמנה עם מתנגדי ההשכלה. לפיכך, לא זו בלבד שכתב לחתנו כי המגיד ספד את גינצבורג כהלכה, אלא בדיווחו על ההספד של אד"ם הכהן התעלם במכוון מיסוד הפולמוס שהיה בו. ככל הנראה ביקש למנוע את התפשטות הסכסוך מחוץ לגבולות וילנה. ואילו בעיני הקיצוניים שבמשכילי וילנה נראו השבחים שמנה המגיד בהספדו כבלתי-הולמים את מעלת הנפטר ועל כן נתפרשו להם כדבריי-עלבון. אישור לסברה זו יש בנוסח עדותו של מנדלשטאם: "... והנה מגיד העיר ... מעלה גרה שבחים נקלים על המת הנכבד הלזה, כעל אחד העם ... ויהי המהתל בנו וכשומח לאידנו ושרנו, וחמת המשכילים בערה במ ...".¹⁶⁸

נמצא אפוא כי הפלג הראדיקאלי ואד"ם הכהן בראשו הם שהכריעו את הכף. הספדו של המגיד שימש להם כעילה ותואנה לצאת בהתקפה חריפה נגד 'שונאי החכמה'. ואכן, בהספד שנשא בתום השבעה, כפי שהוא משתקף בנוסח הנדפס, לא הסתפק אד"ם הכהן בתיאור מעלותיו של הנפטר. ב'קינת סופרים'¹⁶⁹ שלו יצא אד"ם הכהן בהאשמות חמורות ובדברים בוטים נגד מתנגדי ההשכלה. בעיקרו של דבר טוען הוא כנגד 'אנשי ריב האמת' כי הם מוציאים בידעין דיבה על משכילים העוברים כביכול עברות חמורות; כי עם שהם מקפידים על קוצם של מנהגים בתחום שבין אדם למקום, הם מזלזלים במצוות שבין אדם

אלא לאחר שנים רבות. עד כמה שידוע לנו לא נדפס החומר גם בבמות אחרות. המכתבים שציטטו הם מספר 14 ומספר 15 באוסף הג"ל.

168 חזון למועד, ב, עמ' 79.

169 אד"ם הכהן לבגוז, קינת סופרים, וילנה תר"ז.

לחבירו; ולבסוף — אין הם מבינים לאשורם את דברי-המקרא מחמת בורותם בלשון-הקודש ודקדוקה. להאשמות חריפות אלה מתלווה השימוש במלות גנאי, כגון: 'המתקדשים המהבילים', 'בוזי החכמה ומוסר השכל' ועוד וכיוצא באלה.¹⁷⁰

פרשת המריבה סביב ההספד לרמ"א גינצבורג, כפי שנתבררה לעיל, מלמדת אפוא כי בעקבות המאורעות של ראשית שנות הארבעים התגברה בקרב משכילי וילנה המגמה הראדיקאלית, זו החותרת לעימות ישיר ותקיף עם מתנגדי ההשכלה. מטבע הדברים שהתפתחות כזו היתה כרוכה בהתרחבות הקרע בין המשכילים והמחנה המסורתי ובגיבושה של חבורת המשכילים כיחידה חברתית נבדלת ובטווחה בעצמה.

דומה כי הביטוי החשוב ביותר להפיכתם של נאמני המסורת מכאן והמשכילים מכאן לשני מחנות נפרדים ומסויגים אף מן הבחינה החברתית גלום בעובדה שבראשית שנות הארבעים ייסדו להם משכילי וילנה מניין נפרד. את הסיבה לייסודו של מניין זה, שהתקיים בביתו של ר' צבי הירש קצנלבוגן, מסביר מנדלשטאם במתיחות שהשתררה בין המשכילים וה'מתחסדים' בקשר לתכנית הריפורמה בחינוך. מתנגדי ההשכלה, שמקומות התפילה שימשו להם אף כמקומות דיון וטיכוס עצה, לא הניחו למשכילים לבוא בקהלם. ואילו המשכילים, גם להם שימש המניין הנפרד לא רק מקום תפילה אלא אף מוקד של פעילות למען מטרותיהם.¹⁷¹ מנדלשטאם איננו מציין מתי בדיוק נוסד המניין. ואולם, מתוך דבריו משמע כי הדבר היה בראשית שנות הארבעים.

העדות הקדומה ביותר שבידינו על מניינם של משכילי וילנה בראשיתו כלולה באיגרת שכתב מרקס מנדלסון בערב יום-הכיפורים תר"ג, 24 בספטמבר 1842. מנדלסון מתאר את התפילה בראש-השנה תר"ג בה הוא עצמו שימש כשליח-ציבור. לאחר שהוא מונה שורה של אישים שלקחו חלק בתפילה, הוא מוסיף וכותב: "גם עזרת הנשים הי' מלאה מפה לפה — שם נתאספו אשכנזים, עבריות-בתולות זקנות ונערות, וכולם באו לשמוע אל רנתי ותפילתי...".¹⁷² בנוכחותם של 'אשכנזים' שאינם בני ברית בתפילה, דמה מניינם של משכילי וילנה לבתי-הכנסת המתוקנים בגרמניה. כקודמיהם המתקנים, ביקשו המשכילים להפגין לעיני 'השרים והעמים'¹⁷³ פולחן יהודי בעל איכות אסתטית גבוהה.

עדות נוספת השופכת אור על מניין משכילי וילנה בשנותיו הראשונות כלולה באיגרת של איזיק מאיר דיק הכותב בחול-המועד סוכות תר"ד אל יעקב קצנלבסון. דיק מספר כי בימים-הנוראים של שנת תר"ד עלה מספר המתפללים ל —

170 ראה: שם, עמ' 23, 24, 30—38, 40—45.

171 ראה: חזון למועד, ב, עמ' 77, 78.

172 המכתב אל יעקב קצנלבסון — אוסף גינצבורג, תיק 17/4.

173 הביטוי כלול במכתב של ב' טרעטנברג אל ריב"ל, המתאר את בית-הכנסת של משכילי

אודסה. ראה: ספר הזכרונות, עמ' 67.

יותר משישים אנשים לבד הגשים והטף... אפס כי מרבים לשוח בתפילה. ואחר תפילת ערבית בשבתות וימים טובים מאחרים אנהנו לצאת כי יושבים ודורשים באגדות של דופי בחריפות גדולות. גם מתנהגים אנשים רבים מהמנין שלנו כהחסידיים הגדולים שאינם מגיחים תפילין בימי חול המועד כי נשאו קו"ח [קל וחומר] בעצמם. אם בימי החול אינם כור' 174 והמשכיל יבין... 175.

מעדותו של דיק עולה בבירור התפקיד החברתי שמילא מניינם של המשכילים. נוסף לכך יש חשיבות לעובדה שאף שביסודו של מניין זה לא עמדו מגמות של תיקונים בדת נכרכה בו תופעה של זלזול במצוות.

בשנת תר"ז עבר מניינם של המשכילים ממשכנו הארעי בבית ר' צבי הירש קצנלבוגן אל משכנו הקבוע שנקרא 'טהרת-הקודש'. מגדלשטאם מספר כי היה קשר ישיר בין ייסוד בית-הכנסת ופרשת ההספד על גינצבורג. המשכילים שנפגעו מדרשתו של מגיד קהילת וילנה ביקשו לקחת להם מגיד משל עצמם. אגב כך עלה על דעתם כי מן הראוי שיהיה להם בית-תפילה של קבע. מיסוד בית-הכנסת היה כרוך אפוא בתגובת-הנגם של המשכילים. 176. אף שאין סיבה לפקפק במהימנות עדותו של מגדלשטאם, ספק אם יש בה הסבר ממצה לייסוד בית-הכנסת המשכילי. הדעת נותנת כי פרשת ההספד סיפקה אך עילה ודחיפה להתפתחות אשר גורמיה היו מורכבים ועמוקים יותר. המעבר ממניין השוכן בבית פרטי לבית-כנסת של ממש משקף כמדומה שלב נוסף בתהליך הסתייגותם של משכילי וילנה מכלל הקהילה.

מסתבר כי במנותם את אד"ם הכהן למגיד-מישרים בבית-תפילתם 177, נתנו המשכילים ביטוי לחשיבות הדרשה בפולחנם. זאת ועוד: הדרשות שנשא אד"ם הכהן בפני עדת המשכילים נבדלו מן הדרשות המסורתיות הן בתוכנן והן בצורתן. ככל הנראה נשאו הדרשות ביידיש מגורמנת, לשון שנחשבה בעיני משכילי ליטא דאו כ'צחה'. כיוצא בכך העניק אד"ם הכהן בדרשותיו משקל יתר לפרקי-המקרא, וביותר לספרי הנביאים, כשהדיון בהם נעשה על דרך ה'פשוט', היינו ניתוח לשוני. ובאשר לתוכנן, אין צריך לומר כי דרשות אלו שיקפו את הלכי-הרוח והמחשבה שאפיינו את חוגי המשכילים והבחינו אותם מכלל החברה 178. ניתן כמדומה לקבוע כי במתן חשיבות יתר לדרשה, ובחידוש תכניה וצורותיה,

174 יש להשלים: "אם בימי חול אינם כורכים תפילין, בחול המועד על אחת כמה וכמה". בעניין הנחת תפילין בחול-המועד נחלקו הפוסקים. בקהילות אשכנז היו שנהגו להניח, ואילו החסידים הנהיגו שאין מניחין תפילין בחול-המועד.

175 אוסף גינצבורג, תיק 17/4.

176 ראה: חזון למועד, ב, עמ' 79—80.

177 ראה: שם, שם, ראה גם מכתב ח"ל קצנלבוגן ליעקב קצנלבסון, לעיל, הערה 138.

178 אפיון זה של הדרשות מבוסס על דרשתו של אדם הכהן שנדפסה בספר קינת סופרים, וכן על דרשותיו שנדפסו בקובץ דרושים, מאת ראשי המורים בבית מדרש הרבנים, וילנה תרכ"ד.

יש קו נוסף של דמיון בין בית-הכנסת של משכילי וילנה ובתי-הכנסת המתוקנים בגרמניה.¹⁷⁹

בעיקרו של דבר נבדל בית-הכנסת של משכילי וילנה מאלה האחרונים בכך שלא הונהגו בו שינויים בנוסח-התפילה. עם זאת, אמצו להם משכילי וילנה כמה מן הדפוסים האופייניים לבתי-הכנסת הריפורמים. על כך למדים אנו מתוך קטע ממכתבו של חיים יהודה ליב קצנלבוגן:

בית התפילה הזאת היא באמת משמחת עין בטהרתה ובנקיונה. הבימה לא נצבה באמצע הבית — להצר מושבות המתפללים ולסכסך הסדר הנאות, המנורות לא נתלו בטפחות הבית, כקוץ מונד בעין, ויעתקו הבימה ויקרבוה לארון הקודש, ואת העמוד שמו עליה בצד הארון, והבית כולו ערוך במושב כסאות ערוכים בסדר יפה... דברי הבית ותנאיה כתובים על גליון במסגרת ולוח זכוכית תלויים על הקיר. גם תפילה עבור הצלחת הקיר"ה, אושר המדינה והעיר, חוברת חדשה... ואת התפילה הזאת יתפללו מדי שבת בשבת, את הקרואים בתורה לא יקראו בשמות, כי אם פיסות נייר ועליהם [ראשון, 'שני'...] יושיטו להקורא ויעל, החזן יתפלל בלויית המקלה, איש לא [יגביה קולו] על שאר המתפללים. תנועות משונות, כרקוד ברגל ומחוא כף... דבר הבית הזה כולו אומר כבוד, כולו מפיך טוהר ונקיון...¹⁸⁰.

העתקת הבימה ממרכז בית-הכנסת אל קידמתו¹⁸¹, ליווי החזן על-ידי מקלה¹⁸² והומנת הקרואים לעלות לתורה באמצעות פתקים¹⁸³ — הם מן הסימנים האופייניים לבתי-הכנסת הריפורמים בגרמניה ובהונגריה. שאלת מיקומה של הבימה אף הפכה, כידוע, לאחד ממוקדי העימות בין המתקנים בדת ומתנגדיהם. דומה כי אף הדפוסים האסתטיים החדשים המתוארים במכתבו של קצנלבוגן נקבעו בהשראת הדגם של בתי-הכנסת הריפורמים במערב.

הדעת נותנת כי קיומו של בית-כנסת נבדל ומיוחד לעדת המשכילים אשר שמץ של מגמות ריפורמה במנהגיו עורר מורת-רוח בקרב מתנגדי ההשכלה בוילנה. עם זאת ידוע לנו רק על נסיון אחד לפגוע בפעילותו התקינה, ואף זאת בדרך עקיפין: הכללת הנערים ה'משוררים', היינו חברי-המקהלה של בית-הכנסת, במיכסת המגויסים לצבא מטעם קהילת וילנה.¹⁸⁴ נסיון זה גם אם נניח כי לא היה יחיד מסוגו משקף בעצם את חוסר האונים של נאמני המסורת בוילנה, שלא היה לאל-ידם לאסור על קיום בית-הכנסת.

179 ראה: A. Altmann, "The New Style of Preaching in 19th Century German Jewry", in: A. Altmann (ed.), *Studies in 19th Century Jewish Intellectual History*, Cambridge, Mass. 1964, pp. 65–116.

180 ראה: לעיל, הערה 138.

181 ראה: ר' ישראל דוד מרגליות, מחולת המחניים, פרסבורג 1859, סימנים א, ה.

182 ראה: עקיבא יוסף שלזינגר, לב העברי, לבוב 1869, דף נט, ועוד הרבה.

183 ראה: ר' מנדל שטינהרט, דברי אגרת, רדלהים תקע"ב, שאלה ג, ט ע"ב.

184 ראה: קלויזנר, ג, עמ' 184.

על סמך דיוגנו עד כה ניתן, כמדומה, להצביע על שלוש התפתחויות עיקריות המשקפות את התמורה שתלה בחוג משכילי וילנה: (א) חסותם והגנתם של השלטונות, כמו גם אי-התלות הכלכלית, הגבירו את כושר עמידתם של המשכילים אל מול לחצה של חברת הרוב. (ב) משכילי וילנה עברו בתקופה הנדונה תהליך של ראדיקאליזציה שהתבטא בהתעצמות הביטחון העצמי והתעוזה, במאבק על מוקדי-השפעה תוך הקצנת עמדות, ולעתים אף בחתירה לעימות גלוי ותקיף עם מתנגדי ההשכלה. (ג) באותה תקופה התקדם תהליך התגבשותה של חבורת המשכילים כיחידה חברתית נבדלת ואף זכה לביטוי ממוסד עם הקמת בית-הכנסת הנפרד.

ודאי הוא כי ההתפתחויות שמנינו בוילנה, בה ישבה חבורה גדולה יחסית של משכילים, אינן משקפות בהכרח את מהלך הדברים בכלל הקהילות שבתחום-המושב. עם זאת סביר להניח כי תהליכים דומים התרחשו באותן קהילות בהן היו ריכוזים ניכרים של משכילים. על כך מעידה, למשל, העובדה כי בשנות הארבעים נוסדו בתי-כנסת של משכילים בקהילות נוספות בתחומי הקיסרות הרוסית, ביניהן אף אודיסה.¹⁸⁵ יתר-על-כן, הדעת נותנת כי מפאת מרכזיותה של קהילת וילנה טבעו המאורעות והתהליכים שהתרחשו בה את רישומם אף על קהילות אחרות שבתחומי-השפעה.

עד כאן סקרנו כמה מגילויי התמורה שחוללה פרשת ההשכלה מטעם, כפי שבאו לידי ביטוי בפעולות המשכילים ובעמדותיהם. והנה, עמוקים לא פחות היו העקבות שהותירה פרשה זו במחנה נאמני המסורת. כזכור, גם קודם לשנות הארבעים שררה מתיחות בין אלה האחרונים לבין המשכילים. בעוד שבחוגי החסידים היתה שלילת ההשכלה תקיפה ומלווה לעתים ברדיפות, היו העמדות בחוגי המתנגדים מגוונות ומורכבות יותר, אם כי גטו בעיקרן להסתייגות. בין כך ובין כך, תופעת ההשכלה נתפסה כתופעה שולית של יחידים פורצי-גדר, שאין בה איום של ממש על כלל החברה. ואילו עתה, משהיתה ההשכלה לבת-ברית של ממשלת ניקולי, ואם תמצי לומר למכשיר בידיה, הפכה לגורם מאיים ומסוכן. המאורעות של ראשית שנות הארבעים חוללו אפוא שינוי קיצוני בתדמיתה של תנועת ההשכלה בעיני נאמני המסורת. יתר-על-כן, בכורת הנסיבות החדשות נדחק ציבור זה, לראשונה בתולדותיו, להיערך למאבק כולל כנגד המשכילים.

התדמית החדשה של ההשכלה היתה ככל הנראה מורכבת ומגוונת. ראשית לכל נתפסה תנועה זו כאיום מסוכן במה שהיא חושפת בפני השלטונות נקודות-תורפה בחיי היהודים ומסייעת בידם להתערב ולכפות 'תיקונים'. ואכן, במקור המשקף את הלכי-הרוח במחנה החסידים מצטיירים המשכילים כ'מלשינים' וכבוגדים בעמם.¹⁸⁶ מסתבר כי הערכה דומה היתה רווחת גם בשכבות רחבות של הציבור המתנגדי.¹⁸⁷ ואולם, נוסף על האיום המידי,

185 ראה: מאהלר, ו, עמ' 96–97, 277–278.

186 כך משתקפת בדרך-כלל, תדמיתם של המשכילים בספר 'הצמח צדק ותנועת ההשכלה'.

187 ראה: זכרון יעקב, א, עמ' 77 ואילך, ובעיקר השיר העממי בעמ' 80.

הנעוץ בהיות המשכילים משתפי-פעולה עם השלטונות, החלה מעמיקה ומתפשטת המודעות באשר לסכנה הכרוכה בהשפעת רעיונותיה והלכי-רוחה של ההשכלה.

מטבע הדברים שהמודעות לגבי הסכנה בכוח הגלומה בהשכלה לא נתחדדה בבת-אחת ואף לא התפשטה בשווה בכלל שכבות החברה. סביר להניח כי בשכבת בעלי-הבתים בעלי הרקע התורני, וביותר בחוגי ההנהגה הרוחנית-הדתית, היתה מידה רבה יותר של רגישות בנדון זה. כיוצא בכך, הדעת נותנת כי אלה שבאו במגע קרוב יותר עם חוגי המשכילים היו גוברים יותר לפתח מודעות מעין זו. ואולם, העובדה המכרעת היא שלאשונה בתול-דותיה של יהדות רוסיה קנתה לה מודעות זו אחיזה עמוקה ורחבה דיה כדי להשפיע על דמות החברה בכללותה. למעשה עומדים אנו בפני מה שראוי להגדיר כראשיתה של האורתודוקסיה ביהדות רוסיה. אורתודוקסיה במשמע של חברה מסורתית הניצבת לנוכח תהליכים ותופעות המאיימים על קיומה בתור שכזו, ואשר מודעותה לאיום זה, וכן נסיגתה להתמודד עמו, טובעים חותם עמוק בכלל הווייתה.¹⁸⁸

המודעות לסכנות הגלומות בהשכלה היתה בעיקר נחלת השכבה המשכלת, ואילו רגשות-האיבה כלפי המשכילים נפוצו בכל שכבות הציבור. מסתבר כי איבה זו הלכה וגברה ככל שנוספו גזירות חדשות שהיו קשורות, במידה זו או אחרת, בשיתוף-הפעולה של המשכילים עם השלטונות. שכן, לא זו בלבד שמנהיגי המחנה המסורתי נאלצו לתת הסכמתם להקמת בתי-ספר מתוקנים אלא שלשם מימוןם הוטל על יהודי רוסיה מס חדש, הוא 'מס-הנרות'.¹⁸⁹ ואם לא די בכך, באה בסמוך גזירת המלבושים, היינו הפקודה להמיר את הלבוש היהודי המסורתי במה שהוגדר אז כלבוש 'גרמני', וגרמה להרבה צער ומורת-רוח ברחוב היהודי.¹⁹⁰ מן הסתם לא נעלם מידיעת הציבור כי היו אלה המשכילים ששבו ושידלו את השלטונות להוציא פקודה מעין זו.¹⁹¹ כללו של דבר, רגשות האיבה שהלכו והתעצמו כתוצאה מאירועים אלה ואחרים החריפו ללא ספק את הקיטוב שבין המחנות והעמיקו את הפער שביניהם. מטבע הדברים שהמחנה המסורתי היה מוגבל הן בבחירת דרכי תגובה ליוזמת הממשלה והן בניהול המאבק כנגד המשכילים. לפיכך אין תימה שההנהגה המסורתית נטתה להעדיף פעולה בדרכי עקיפין על-פני עימות ישיר וגלוי. כזכור, בחרה ההנהגה המסורתית לשתף פעולה עם הממשלה, מתוך כוונה לצמצם במידת האפשר את הסכנה הכרוכה בתכנית הריפורמה. מאלפת העובדה שכאשר ביקש ליאון מנדלשטאם, יורשו

188 ראה: מ"ש סמט, "היהדות החרדית בזמן החדש", מהלכים, א (אדר תשכ"ט), עמ' 29 ואילך.
189 ראה: מרגלית, עמ' 78 ואילך.

190 ראה: מאהלר, ה, עמ' 107–111. תיאור מפורט למדי של תגובות המחנה המסורתי לגזירת הבגדים, תוך הבעה של הבנה לעמדתו, כלול במכתב של רש"י פין, מ"ט במאי 1845 – אוסף גינזבורג, תיק 17/2.

191 ראה: מאהלר, ו, עמ' 96–97. על עמדת המשכילים בדבר שינוי הבגדים ראה: רש"י פין, מכתב לבצלאל שטרן, הפרדס, ג, עמ' 152–153; חזון למועד, ב, עמ' 5, 14; תזכיר פרוגרמטי מפורט בנדון, שכותרתו "הוספה שניה על הבגדים", מצוי באוסף גינזבורג, תיק 17/4.

של לילינטל כיועץ שר-החינוך לענייני השכלת היהודים, להוציא לאור ספרי-לימוד במקצועות היהדות המבטאים את האוריינטאציה המשכילית, הגיב ר' מנחם מנדל שניאור-סון בטיעון הפורמאלי כי ספרי-לימוד אלה חורגים ממה שהוסכם בוועידת-הרבנים¹⁹². דוגמה נוספת של נסיון להגביל את הרעה על-ידי 'שיתוף פעולה' עם השלטונות, ניתן לראות בדרישתה של קהילת וילנה לשתף אותה בבחירת המורים לבית-המדרש לרבנים¹⁹³. בעיקרו של דבר התבטא המאבק כנגד המשכילים במאמץ להרחיקם ככל האפשר מעמדות השפעה בחברה היהודית. ברוח זו יש להבין את התנגדותם של 'ארטאדאכסי העיר' וילנה לבחירתו של מועמד המשכילים כפרנס¹⁹⁴. על רקע המאבק כנגד ההשכלה יש כמדומה להבין גם את יחסה המסויג של ההנהגה המסורתית בוויילנה כלפי אלטארעס — יהודי ספרדי שהופיע במפתיע בוויילנה והציע לממן הגירתם ויישובם של רבים מיהודי רוסיה באלג'יר. מחמת המצוקה הכלכלית החריפה ששררה בשנות הארבעים, עוררה הצעה זו עניין רב. והנה, באיגרת שכתב מ"א גינצבורג בערב יום-הכיפורים תר"ז בוויילנה, נאמר בין השאר: "...העוים מתקשים לבא בדברים את האיש הגדול ההוא [אלטארעס], כי שמעו עליו כי איננו מתנהג בחסידות כהשר משה¹⁹⁵ לפניו"¹⁹⁶. הרתיעה משיתוף-פעולה בעסקי-הציבור עם מי שדביקותם במסורת מפקפקת היא מן התכונות האופייניות לאורתודוקסיה. בין התגובות השונות של המחנה המסורתי כלפי איומה של ההשכלה בשנות הארבעים, ידועות לנו שתיים המתייחדות מכל השאר במה שיש בהן נסיון לחשל את כוח-עמידתה של החברה המסורתית, תוך אימוץ דפוסי-פעולה חדשים. אחת מהן היא יוזמתו של ר' יהושע השל לזין להוציא לאור כתב-עת תורני בו יודפסו חידושי-תורה של למדני-הדור. ר' יהושע זה השתייך לאצולה הלמדנית בליטא. לימים נשא לאשה את נכדתו של ר' יצחק מוולוז'ין ואף טען לכתר ראשות-הישיבה¹⁹⁷. כמי שהצטרפו בהשכלתו 'תורה עם חכמה', היה ר' יהושע ער למתרחש מחוץ לתחומי המחנה המסורתי וידע להעריך את התפקיד החברתי שעשוי כתב-עת למלא. בשנת תר"ז פנה ר' יהושע אל כמה מחשובי הרבנים, הציג בפניהם את תכניתו וביקש כי יתמכו במפעלו ויתרמו מפרי-עטם¹⁹⁸. מטרת כתב-העת, כפי שנוסחה בידי אחד האישים שנתבקשו להשתתף בו, היתה "לחזק אהבת התורה בלב העוסקים, ולעורר לבבות חדשות מקרוב לאחוז בה..."¹⁹⁹. אין ספק כי ר'

192 ראה: הצמח צדק ותנועת ההשכלה, עמ' 42—49.

193 ראה: י' סלוצקי, "בית המדרש לרבנים בוילנה", העבר, ז (תש"ך), עמ' 33.

194 האירוע תואר לעיל, ראה הערה 142.

195 מונטיפיורי.

196 מ"א גינצבורג, דביר, ב, וילנה תרכ"ב, עמ' 127.

197 ראה ש"ל ציטרון, "הדינסטיות בישיבת וולוז'ין", רשמות, א (תרפ"ה), עמ' 123 ואילך.

198 מכתבים אלה נדפסו בחלקם על-ידי ר' יהושע העשל לזין בתוך: פליטת סופרים, וולוז'ין תרכ"ד; חלקם הדפיס: י' רפאל: "פליטת סופרים" עם 'שפה לנאמנים', ארשת, א (תשי"ט).

199 מתוך מכתבו של ר' דוד לוריא, נדפס בתוך: ארשת, א, עמ' 356.

יהושע התעורר לפעול למען חיוזק אהבת התורה ולימודה לנוכח העימות עם ההשכלה. על כך מעידים הן העיתוי של יוזמתו והן הנסיון לבלום את השפעת ההשכלה על-ידי שימוש בדפוס שהיה אופייני לה. יתר-על-כן, מסתבר כי לפחות אחדים מן הרבנים שהשיבו בחיוב על פנייתו של ר' יהושע הבינו את יוזמתו ברוח זו²⁰⁰. ראייה חותכת להנחתנו זו יש, כמדומה, בבקשתו של העורך מר' דוד לוריא למסור לו לפרסום קונטרס שחיבר בעניין קדמות הווהר²⁰¹. שאלת קדמותו של ספר הווהר, וממילא שאלת סמכותו, היו ממוקדי המחלוקת בין המשכילים ונאמני המסורת באותה תקופה. כתב-העת בעריכתו של ר' יהושע השל לזין לא ראה אור אלא לאחר שנים הרבה²⁰². עם זאת, היה זה ככל הידוע לנו הנסיון הראשון להוציא לאור כתב-עת תורני בתחומיה של רוסיה.

מרחיק לכת הרבה יותר, הן במטרותיו והן בתולדותיו, היה מפעלו של ר' ישראל סלנטר. לערך באמצע שנות הארבעים החל ר' ישראל בהנחת היסודות של מה שעתיד היה להיקרא בשם 'תנועת המוסר'. למעשה ביקש ר' ישראל לחולל ביהדות ליטא התחדשות מוסרית-דתית אשר יהיה בה, בין השאר, משום תשובה לאיום של ההשכלה. כמי שעקב מקרוב אחר המאורעות שהתרחשו בוויילנה בראשית שנות הארבעים, נוכח ר' ישראל כי הארגון הקהילתי אינו מסוגל עוד לערוב לדביקותם של היחידים בערכי-המסורת. בוויילנה של שנות הארבעים היתה ההשכלה לאלטרנאטיבה אידיאולוגית וחברתית כאחת. כך איבדה קהילת וילנה את ההומוגניות התרבותית-החברתית שהיתה מן התכונות המובהקות של הקהילה המסורתית. לנוכח נסיבות אלה, סבור היה ר' ישראל כי על-ידי הקדשת מאמצים לתיקון מוסרי-דתי ועל-ידי הפנמת הערכים הדתיים יקנה היחיד מישראל את החוסן הדרוש כדי לדבוק בערכי המסורת ובדפוסיה. התנועה החדשה היא שתלכד את היחידים ותספק להם את הגיבוי החברתי ודפוסי-הארגון הדרושים לשם קידום מטרות אלו. הנה כי כן, לקחי המאורעות של ראשית שנות הארבעים, וביותר המודעות לאיום החדש כלפי המסורת, הם שעמדו ברקע ייסודה של תנועת המוסר, שהיא מן הגילויים המובהקים והבולטים של צמיחת האורתודוקסיה ביהדות רוסיה²⁰³.

200 ראה, למשל, מכתבו של ר' אליעזר יצחק בר' הלל מוולוז'ין: שם, עמ' 356.

201 ראה: שם, עמ' 357.

202 ראה: לעיל, הערה 198.

203 דיון מפורט על ייסודה של תנועת המוסר כתגובה להשכלה ראה: ע' אטקס, "ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוני-ברסיטה העברית בירושלים, תשל"ה, עמ' 199–219.